

พุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย

๔.๑ พระมหากษัตริย์สุโขทัย

การที่จะศึกษาพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย จำเป็นที่จะต้องมีความรู้เรื่องพระมหากษัตริย์ และระยะเวลาที่ครองราชสมบัติ ในปัจจุบันขอความเห็นว่า สมัยสุโขทัยมีพระมหากษัตริย์ปกครอง ก็พระองค์ และแต่ละพระองค์ทรงดำรงอยู่ในราชสมบัติเป็นเวลาเท่าไร ยังเป็นปัญหาซึ่งยังไม่ยุติ ผู้เขียนจึงขอเสนอเรื่องรัชกาลต่าง ๆ เท่าที่ผู้รู้ได้แสดงความคิดเห็นไว้แล้วพร้อมทั้งขอคิดเห็นของผู้เขียนวิทยานิพนธ์ด้วย

แต่เดิมได้ยึดถือการวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงกำหนดศักราชการปกครองของพระมหากษัตริย์สุโขทัยไว้ดังนี้

๑. พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ (ขึ้นครองราชสมบัติตั้งแต่ พ.ศ. ๑๙๑๑ ถึงปีใดไม่ปรากฏ)
๒. พ่อขุนบานเมือง (- พ.ศ. ๑๙๒๐)
๓. พ่อขุนรามคำแหง (พ.ศ. ๑๙๒๐ - พ.ศ. ๑๙๖๐)
๔. พระยาเลอไทย (พ.ศ. ๑๙๖๐ - พ.ศ. ๑๙๘๙)
๕. พระมหาธรรมราชาลิไทย (พ.ศ. ๑๙๘๙ จนจบสิ้นรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ แห่งอยุธยา)
๖. พระยาไสยฤาไทย (ไม่ทราบศักราช แต่พระองค์ได้ทำสงครามกับพระบรมราชาที่ ๑)^๑

^๑สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๐๕), หน้า ๙๔ - ๙๕.

นักประวัติศาสตร์สมัยหลังได้อาศัยเกณฑ์ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพทรงกำหนดนี้ ศึกษาคนควาพิจารณาขอเท็จจริงต่อมา

เมื่อคราวฟื้นฟูบูรณะเมืองเกาส์โซทัย ใน พ.ศ.๒๔๔๕ กรมศิลปากรได้พบศิลาจารึก
ใหม่หลักหนึ่งที่วิหารสูงในบริเวณวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยเก่า ได้ตีพิมพ์ในประชุมศิลาจารึกภาค
ที่ ๓ แล้ว เรียกว่า ศิลาจารึกหลักที่ ๔๕ เป็นเรื่องการทำสัตย์สาบานระหว่าง พระยาฉะ
และพระยาฉะหลาน เมื่อ พ.ศ.๑๘๓๕ เนื้อความตอนต้นกล่าวลำดับบรรพบุรุษของพระยาฉะ
และพระยาฉะหลาน

เริ่มต้นกล่าวลำดับวงศ์ของพระยาฉะว่า

- (ว)งศานพระยาฉะ ปู่พระยา
- ปู่เริ่ง ปู่มุง ปู่พอง ปู่ฟ้าพื้น
- (ณ)ากอง ปู่พระยาคำฟู
- (พระ)ยามากองแทน คำพงศก่าว
- (มี)ลิตธิแล^๒

ต่อไปกล่าวลำดับวงศ์พระยาฉะหลานว่า

- (ผู้)งผู้หวาน ปู่ขุนจืด ขุนจอก
- ปู่พระยาศ
- (รือ)นทราท)ตย ปู่พระยามาน

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๒ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี
สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบ
นายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๔), หน้า ๖๒.

_____ ปู่พระยารามราช ปู่ไสส
 _____ (ส)งคราม ปู่พระยาเลอไทย
 _____ ปู่พระยารังวันถม ปู่
 _____ (พระ)ยามหาธรรมราชา พองำเมือง
 _____ พ่อเลอไทย^๓

และศิลาจารึกหลักที่ ๒๔ พบที่วัดข้างคำ จังหวัดน่าน เป็นข้อความการ "กระทำใจ
 รักภักดีไมตรี" ระหว่างปู่พระยาผู้เป็นเจ้าเมืองน่านและหลานพระยาผู้เป็นกษัตริย์สุโขทัย ทรง
 พระนามว่า พระยาฤาไทย ดังมีข้อความว่า "อันว่ากูผู้ชื่อพระยาฤาไทยกระทำใจรักภักดีไมตรี
 ควบปู่พระยาเป็นเจ้า..."^๔

ศิลาจารึกหลักนี้มีเนื้อความตรงกับจารึกหลักที่ ๔๕ คือกล่าวว่า กษัตริย์ทั้งสองจะเป็น
 มิตรต่อกัน เคารพในดินแดนของกันและกัน ไม่ล่วงล้ำขอบเขตสีมา และถ่าฝ่ายใดประสบความ
 เค็ดครอน อีกฝ่ายหนึ่งจะเอื้อเฟื้อช่วยเหลือ

แม่วาจารึกหลักที่ ๒๔ ที่จังหวัดน่านจะไม่ปรากฏศักราช แต่เนื้อความชัดเจนว่าได้
 จารึกคู่กับจารึกหลักที่ ๔๕ ที่สุโขทัย

ลำดับกษัตริย์สุโขทัยตามที่ปรากฏในศิลาจารึก หลักที่ ๔๕ มีกษัตริย์มากกว่าที่เข้าใจ
 กันมาแต่เดิม ผู้เขียนจะถือลำดับในศิลาจารึกหลักนี้เป็นเกณฑ์พิจารณา

จารึกที่ ๔๕ เรียงลำดับไว้อย่างชัดเจน ดังนี้

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

ปู่พระยาศรีอินทราทิตย์
 ปู่พระยาบาน
 ปู่พระยารามราช
 ปู่ไสสสงคราม
 ปู่พระยาเลอไทย
 ปู่พระยาจวันนาคม
 ปู่พระยามหาธรรมราชา
 พ่อจ่าเมือง
 พ่อเลอไทย

นักประวัติศาสตร์ทั้งหลายต่างยอมรับว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย์เป็นกษัตริย์องค์แรกของราชวงศ์พระร่วง ปัจจุบันไม่ปรากฏหลักฐานว่า พระองค์ทรงเริ่มเสวยราชสมบัติเมื่อไร

ชินกาลมาลี ซึ่งพระรัตนปัญญาเถร พระภิกษุชาวเชียงใหม่เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๕ กล่าวว่า ปี ๑๕๐๐ พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ทรงปกครองเมืองสุโขทัย^๕

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า พ.ศ. ๑๙๘๑ พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ทรงตั้งกรุงสุโขทัยเป็นอิสระจากขอม แล้วขึ้นเสวยราชย์เป็นกษัตริย์สุโขทัยด้วยเหตุยลว่า พ.ศ. ๑๙๘๑ เป็นปีที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งขอมสิ้นพระชนม์ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงเป็นกษัตริย์ขอมผู้ทรงอำนาจ เข้าใจว่าไทยจะสามารถตั้งเป็นอิสระได้เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ สิ้นพระชนม์แล้ว^๖

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๕ รัตนปัญญาเถร, ชินกาลมาลีปกรณ์, แปลโดย ศาสตราจารย์ ร.ท.ท. แสง มนวิฑูร (พระนคร : โรงพิมพ์สามมิตร, ๒๕๑๕) หน้า ๘๘.

^๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม,

ศิลาจารึกหลักที่ ๒ ไม่ปรากฏศักราช กล่าววา พระนามศรีอินทราทิตย์ เดิมเป็นพระนามซึ่งกษัตริย์ขอมพระราชทานแกพอขุนผาเมือง เจ้าเมืองภาค รวมควยพระราชธิดา ผู้มีนามวา นางสีชมมหาเทวี พอขุนผาเมืองไคช่วยพอขุนบางกลางทาว เจ้าเมืองบางยางรบชนะขอมสมาคโฆลมูลำพง ที่เอาเมืองสุโขทัยไค จึงตั้งพอขุนบางกลางทาวเป็นกษัตริย์สุโขทัย พร้อมทั้งให้ชื่อ ศรีอินทราทิตย์ ของคนแกพอขุนบางกลางทาวควย ๓

การที่กษัตริย์ขอมทรงยกพระราชธิดา และพระราชทานนามแกพอขุนผาเมืองนั้น เป็นหลักฐานวา ในสมัยนั้น ไทยมิไคอยู่ใตการปกครองของขอม แต่มีความสัมพันธ์กับขอม กษัตริย์ขอมจึงไคยกพระราชธิดาให้ ในศิลาจารึกนั้นเรียกพอขุนผาเมืองวา "กมรเตงอัญญาเมือง" คำวา กมรเตงอัญญา แปลวา เป็นเจ้าหรือผู้เป็นใหญ่ แสดงอำนาจและความเป็นอิสระของฝ่ายไทย

ผู้เขียนเห็นว่า ในปัจจุบันยังไม่มีหลักฐานที่ไคกำหนดปีที่พอขุนศรีอินทราทิตย์ขึ้นเสวยราชย์ให้แน่นอนไค ผู้เขียนจึงไคจะถือตามชินกาลมาลีวา พอขุนศรีอินทราทิตย์เริ่มเสวยราชย์ใน พ.ศ. ๑๘๐๐

พอขุนศรีอินทราทิตย์ผู้สวรรคตปีไค ยังไม่ปรากฏหลักฐาน ตามศิลาจารึกหลักที่ ๔๕ พระมหากษัตริย์สุโขทัยของคตอมา คือ ปู่พระยาบาน หรือ พอขุนบาลเมือง มีกล่าวในศิลาจารึกหลักที่ ๑วา พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสของพอขุนศรีอินทราทิตย์ และเป็นพระเชษฐาของพอขุนรามคำแหง ๔

เมื่อพอขุนบาลเมืองสวรรคตแล้ว พอขุนรามคำแหงขึ้นเสวยราชสมบัติ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานวา พอขุนรามคำแหงเสวยราชย์ใน พ.ศ. ๑๘๒๔ ตามหลักฐานหนังสือราชา.ราชวา มะกะโท เดิมรับราชการอยู่ที่กรุงสุโขทัย พ.ศ. ๑๘๒๔ ไค

๓ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๐), หน้า ๒๙ - ๒๘.

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยไคร่วมกันอ่านศิลาจารึกหลักที่ ๑ และเห็นพองวา พระนามเดิมของพอขุนศรีอินทราทิตย์ คือ พอขุนบางกลางทาว มิไค พอขุนบางกลางทาว

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

ออกไปตั้งตัวเป็นใหญ่ในเมืองเมะตะมะ ด้วยพอขุนรามคำแหงทรงอุปการะ ฉะนั้น พอขุนรามคำแหงทรงปกครองเมืองสุโขทัยก่อนหน้า พ.ศ.๑๘๒๔ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจึงประมาณว่า พอขุนรามคำแหงเสวยราชย์ในราว พ.ศ.๑๘๒๐ คือ ก่อนมะกะโทได้เป็นใหญ่ในเมืองเมะตะมะ ๔ ปี เป็นอย่างต่ำ^๘

นายตรี อมาตยกุล ได้เสนอความคิดเห็นในที่ประชุมสัมมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย เมื่อ พ.ศ.๒๕๐๓ ว่า พ.ศ.๑๘๒๒ เป็นปีที่พอขุนรามคำแหงขึ้นเสวยราชย์ เพราะใน พ.ศ. ๑๘๒๒ ศิลาจารึกหลักที่ ๑ กล่าวว่าพอขุนรามคำแหงทรงปลูกไม้ตาลคังมีข้อความว่า "๑๒๑" ศกปีมะโรง พอขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยนี้ ปลูกไม้ตาลได้สิบสี่เข้า จึงให้ช่างพันขดารหินตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้"^{๑๐} นายตรี อมาตยกุล มีความเห็นว่า พอขุนรามคำแหงคงจะปลูกไม้ตาลเมื่อแรกขึ้นครองราชสมบัติ เพราะเท่ากับเป็นนิมิตว่า พระองค์จะครองราชสมบัติไฉนยั่งยืนเหมือนอายุของต้นตาล"^{๑๑}

ดร.ประเสริฐ ณ นคร เห็นด้วยกับข้อเสนอของนายตรี อมาตยกุล ที่ว่า พ.ศ.๑๘๒๒ พอขุนรามคำแหงขึ้นเสวยราชย์โดยให้เหตุผลในบทความเรื่องกษัตริย์สุโขทัยว่า "พอขุนรามราช

^๘ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๗๖ - ๗๗.

^{๑๐} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๘.

^{๑๑} นายตรี อมาตยกุล, "ประวัติศาสตร์สุโขทัย", คำบรรยายสัมมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย พ.ศ.๒๕๐๓, (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๓), หน้า ๑๗๖.

(รามคำแหง) จึงได้ขึ้นเสวยราชย์ ประมาณ พ.ศ.๑๘๒๒ ซึ่งเป็นปีที่พระองค์ทรงปลุกตน
 ตาลอันเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของสุโขทัย พวกกษัตริย์ไทยอาหมในยุคเดียวกันนี้ ก็มีประ
 เเพณีปลุกตนไม้นั้นในวันเสวยราชย์อยู่เช่นกัน^{๑๒}

ผู้เขียนเห็นว่า การที่ถือปีที่พохонรามคำแหงขึ้นเสวยราชย์คือ พ.ศ.๑๘๒๒ เพราะ
 เป็นปีที่พระองค์ทรงปลุกไม้นั้นไม่คอยมีน้ำหนัก เพราะไม่ปรากฏหลักฐานว่า กษัตริย์
 สุโขทัยองค์อื่น ๆ ทรงปลุกไม้นั้นในเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ถ้าเป็นประเพณีแล้วก็น่าจะ
 มีหลักฐานในรัชกาลอื่นด้วย นอกจากนี้แม้ว่า กษัตริย์อาหมจะทรงปลุกไม้นั้นในวันเสวยราชย์
 ก็ไม่มีหลักฐานชัดเจนว่า สุโขทัยและอาหมมีวัฒนธรรมแบบเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ผู้เขียนจึงใคร่
 จะถือว่า ระยะเวลาที่พохонรามคำแหงขึ้นเสวยราชย์ควรเป็นในระหว่าง พ.ศ.๑๘๒๐ ถึง
 พ.ศ.๑๘๒๔

ปีที่พохонรามคำแหงสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระยาอัครราชูปถัมภ์ทรงสันนิษฐาน
 ว่า คือ พ.ศ.๑๘๖๐ ตามหลักฐานหนังสือราชานิราชา พ.ศ.๑๘๖๑ พระเจ้าแสนเมืองมิ่ง
 ยกกองทัพมาตีเมืองทวายและตะนาวศรี เข้าใจได้ว่า ในปีนั้นพохонรามคำแหงสวรรคต
 ถ้าพохонรามคำแหงยังมีพระชนม์อยู่ พระเจ้าแสนเมืองมิ่งเห็นจะไม่กล้าเข้ามาตีเมือง
 ในพระราชอาณาจักรสุโขทัย^{๑๓}

นายตรี อมาตยกุล และ ดร.ประเสริฐ ณ นคร สันนิษฐานว่า พ.ศ.๑๘๔๓ เป็น
 ปีที่พохонรามคำแหงสวรรคต โดยอ้างจดหมายเหตุจีน ซึ่งกล่าววว่า พ.ศ.๑๘๔๓ รัชทายาท

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๑๒}ดร.ประเสริฐ ณ นคร, "ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย", ผลงานคนควาประวัติ
ศาสตร์ไทยและเรื่องของเกลือ (ไม่เค็ม) (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๑๔),

^{๑๓}สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาอัครราชูปถัมภ์, เรื่องเดิม, หน้า ๙๕.

แห่งกรุงสุโขทัยได้เข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงจีน การเฝ้านี้แสดงว่ามีการเปลี่ยนแปลงดินใหม่ หมายความว่า ในปีนั้นพอขุนรามคำแหงสวรรคตแล้ว^{๑๔}

ผู้เขียนเห็นว่า จดหมายเหตุจีนมีน้ำหนักที่สุด พระเจนจันอักษรไคแปลจดหมายเหตุจีนจากหนังสือคิมเตียชกหงจี^{๑๕} ตอนหนึ่งว่า "แผ่นดินไตเตก (นามแผ่นดินของพระเจ้าหงวนเสงจงฮองเต) ปีที่ ๔ แก่จ้อล็กหงวย (ตรงกับ ๗ เดือนแปด ปีชวด จุลศักราช ๖๖๒ ปี พ.ศ.๑๔๔๓) เสียมกกอง มาเฝ้า"^{๑๖}

นายเฉลิม ยงบุญเกิด ไคแปลประวัติศาสตร์ราชวงศ์หงวน เล่มที่ ๒๐ มีข้อความว่า "อุคูโบไม่ผลิเคื่อนอายวันเกวยเอย ขึ้นหนึ่งคำ บรรดาเสียน ฮวน มุลาหยิว หลอหู่ คางนำสิ่งของพื้นเมืองมาถวายเป็นมรดกการ ไคพระราชทานสุื่อให้แก่รัชทายาทของเสียนฮวน"^{๑๗}

^{๑๔} นายตรี อมาตยกุล, เรื่องเดิม, หน้า ๑๗๗.

คร.ประเสริฐ ณ นคร, เรื่องเดิม, หน้า ๖๔.

^{๑๕} เฉลิม ยงบุญเกิด, "สุโขทัยในจดหมายเหตุจีน", วารสารสามทหาร (มีนาคม, ๒๕๐๔), หน้า ๓๕. "หนังสือคิมเตียชกหงจีเป็นหนังสือหลวงมีใจความเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของเมืองจีน ขุนนางหกสิบกว่าคนเป็นผู้เรียบเรียงถวายพระเจ้าเขียนหลงราชวงศ์เซ่ง เมื่อปี พ.ศ.๒๓๑๐ โดยรวบรวมจากประวัติศาสตร์และจดหมายเหตุเก่า ๆ ต่อมาในรัชกาลเดียวกัน ปี พ.ศ.๒๓๒๔ ขุนนางสองคน คือ ซ้อก๊กุ่นและเล็กเซี่ยะหิม ไครวมกันชำระหนังสือนี้อีกครั้งหนึ่ง."

^{๑๖} ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมคแห่งชาติ เล่ม ๒ ภาคที่ ๕ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๐๗), หน้า ๓๖๐.

^{๑๗} เฉลิม ยงบุญเกิด, เรื่องเดิม, หน้า ๔๔.

และในประวัติศาสตร์ราชวงศ์จิ้น เฉินปีที่ ๒๑๐ ว่า

ในปีไต่เต็กที่ ๓ (พ.ศ.๑๔๔๒) เจ้าอาณาจักรเสียนกราบ
ทูลว่า เมื่อพระบิดายังอยู่ในราชสมบัติ ราชสำนักเคยให้
อานม้า มังเหียนมา มาขาว และเสื่อยศลายทอง ขอร้อง
ให้รัฐบาลให้ตามแบบอย่างเดิม พระเจ้าหงวนแสงจงฮ่องเต้
ถือตามคำกราบทูลของอัครเสนาบดีอ้วนเอ้อตาทว่า
เขา (เสียน) เป็นประเทศเล็กจะใหม่มา เกรงว่าเพื่อน
บ้าน (ของเสียน) ขิมตุจะเย้ยหยันวิพากษ์วิจารณ์ราชสำนัก
ลับหลัง ยังกงพระราชทานเสื่อยศลายทอง ไม่พระราชทาน
มา^{๑๔}

ข้อความในจดหมายเหตุจิ้นทั้ง ๓ ฉบับ กล่าวตรงกันว่าใน พ.ศ.๑๔๔๒ กษัตริย์
สุโขทัยสิ้นพระชนม์ รัชทายาทหรือที่ในจดหมายเหตุจิ้นเรียกว่า เสียมก๊กองไคไปเฝ้าพระเจ้า
เจากรุงจิ้น จดหมายเหตุจิ้นเป็นหลักฐานชัดเจนว่า ใน พ.ศ.๑๔๔๒ พอซุนรามคำแหงสิ้น
พระชนม์ คำถามจึงมีอยู่ว่า ผู้ใดเสวยราชย์ต่อจากพอซุนรามคำแหง และผู้ใดไปเฝ้าพระเจ้า
กรุงจิ้นในตำแหน่งรัชทายาท ตามศิลาจารึกที่ ๔๕ บ่งว่า ระหว่าง พ.ศ.๑๔๔๒ คือปีที่สิ้น
รัชกาลพอซุนรามคำแหง จนถึง พ.ศ.๑๔๕๐ มีนามกษัตริย์อีก ๓ พระองค์คือ ปู่ไสสสงคราม
ปู่พระยาเลอไทย และปู่พระบางวันนำดม

ตามศิลาจารึกหลักที่ ๔๕ พระยาไสสสงคราม เสวยราชย์ต่อจากพอซุนรามคำแหง
ใน พ.ศ.๑๔๔๒ หลังจากรัชกาลพระยาไสสสงคราม พระยาเลอไทยขึ้นครองราชสมบัติ
ฉะนั้น พระยาเลอไทย จึงควรเป็นรัชทายาทผู้เสด็จไปเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้า

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

กรุงจีน มีหลักฐานในศิลาจารึกหลักที่ ๓ ว่า พระยาเลอไทย เป็นพระราชโอรสของพ่อขุนรามคำแหง ดังมีข้อความว่า "พระยาเลอไทยราชบุเป็นลูกพระยาเลอไทยเป็นหลานพระยารามราช"^{๑๘} จึงเข้าใจว่า พระยาไสสสงครามดาไม่เป็นพระอนุชาทางมารดาของพ่อขุนรามคำแหง ก็น่าจะเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ของพ่อขุนรามคำแหง

ปีที่พระยาไสสสงครามสวรรคต ผู้เขียนขอเสนอว่าควรอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๒ ถึง พ.ศ. ๑๘๖๖ เพราะตามจดหมายเหตุจีนปรากฏว่า หลังจาก พ.ศ. ๑๘๔๓ ไทยได้ส่งทูตไปจีน ๓ ครั้ง คือ พ.ศ. ๑๘๕๓ แผนดินพระเจ้าหงวนยิ่นจงสองเต ทูตเป็นขุนนางชื่อไอต่าน พ.ศ. ๑๘๖๒ ไม่ปรากฏชื่อทูต พ.ศ. ๑๘๖๖ แผนดินพระเจ้าหงวนเสงสองเต มีข้อความในจดหมายเหตุจีนว่า "ถูกไบบ่ไม่ผลิเคื่อนอายุ วันเกวยชื่อซัน ๑ คำ อาณาจักรเสียนและหัวหนาชาวป่า อยู่ป่าฟานทางส่งทูตมาบรรณาการ"^{๒๐} หลังจากนั้นก็ไม่ปรากฏเรื่องการไปประเทศจีนของอาณาจักรเสียนอีก

ประเพณีการส่งทูตเจริญพระราชไมตรีที่สังเกตได้จากจดหมายเหตุจีน ถ้ามีการเปลี่ยนรัชกาล ทูตที่ไปจะต้องเป็นชั้นฮ่อง คือเป็นเจ้านาย เช่น ใน พ.ศ. ๑๘๓๓ พระเจ้าหงวนสีโจวสองเต สวรรคต พระเจ้าหงวนจงสองเตเสวยราชสมบัติ จดหมายเหตุจีนว่า "เสียมก๊กอองกิงมกคิง" ไปเฝ้า และใน พ.ศ. ๑๘๔๒ พ่อขุนรามคำแหงสวรรคต "เสียมก๊กออง" ก็ไปเฝ้าพระเจ้ากรุงจีน^{๒๑} การส่งทูตไปเมืองจีนใน พ.ศ. ๑๘๕๓ จึงน่าจะเป็นการเจริญพระราชไมตรีโดยปกติ เพราะในจดหมายเหตุจีนกล่าวไว้ชัดเจนว่า ทูตที่ไปเป็นขุนนาง แต่ใน พ.ศ. ๑๘๖๒ และใน พ.ศ. ๑๘๖๖ ไม่ได้กล่าววาทูตที่ไปเมืองจีนครั้งนั้นคือใคร ผู้เขียนจึงขอเสนอว่าผู้ไปเฝ้าพระเจ้ากรุงจีนใน พ.ศ. ๑๘๖๒ หรือใน พ.ศ. ๑๘๖๖ อาจเป็น

^{๑๘} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๕๕.

^{๒๐} เฉลิม ยงบุญเกิด, เรื่องเดิม, หน้า ๕๐.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

เจ้านาย ถ้าเป็นเช่นนั้นก็หมายความว่า มีการเปลี่ยนแปลงรัชกาลในเวลานั้น แต่นอกจาก
จดหมายเหตุจีนนี้แล้ว ผู้เขียนก็ยังมีใ้มีหลักฐานอื่น

หลังจากสมัยพระยาไสสสงครามแล้ว พระยาเลอไทยได้เสวยราชสมบัติต่อมา ต่อ
จากนั้นตามศิลาจารึกที่ ๔๕ พระยางั่วนำถมครองราชสมบัติ

ศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช ได้ให้ข้อสังเกตว่า พ.ศ. ๑๔๔๒ เป็นปีที่พระยา
เลอไทยสิ้นพระชนม์ และพระยางั่วนำถมเสวยราชสมบัติ ทั้งนี้ มีข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๔
ของพระมหาธรรมราชาลิไทว่า พระองค์ได้เสวยราชสมบัติในศรีสัชนาลัยสุโขทัยใน พ.ศ.
๑๔๔๒ ดังข้อความว่า "เสวยราชสมบัติในศรีสัชนาลัยได้ ๒๒ ปี ลุมพาศักราช ๑๒๔๓ ศกฉลุ
สมเด็จพระพิตรศรีให้ราชมัตติไปอาราธนามหาสวามีสังฆราช.." ^{๒๒} ข้อความในศิลาจารึก
ว่า มหาศักราช ๑๒๔๓ ตรงกับ พ.ศ. ๑๘๐๔ พระองค์ได้ราชสมบัติมาแล้ว ๒๒ ปี ฉะนั้น
พระองค์เสวยราชย์ใน พ.ศ. ๑๘๐๔ ลบ ๒๒ ตรงกับ พ.ศ. ๑๔๘๒ แต่พระมหาธรรมราชาลิไท
ได้เป็นกษัตริย์สุโขทัยอย่างแท้จริงใน พ.ศ. ๑๔๘๐ ดังข้อความในศิลาจารึกหลักเดียวกันว่า

มหาศักราช ๑๒๖๘ ศกกุน พระบาทกัมรเดงอัญญาไทย
ราชาเป็นพระราชนัดดาของพระบาทกัมรเดงอัญศรีรามราช
เสด็จนำพลพยุหเสนาทั้งหลายออกมาจากเมืองศรีสัชนาลัย
มารับตบแต่งพลโยธา เคน.....นอกพระวิไลย ณ
วันศุกร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนเจ็ด เมื่อเสด็จมีพระมัจจุรให้พลเสนา
ทั้งหลายลอบประทุ (เอา) ขวานประหารศัตรูทั้งหลาย บัดนั้น
จึงเสด็จพระราชดำเนินเข้าเสวยราชย์ไ้ศรยาธิปัตย์ (คือ
เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ) ในเมืองสุโขทัยแทนพระบิดา พระไอยกา

^{๒๒} ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๕๗.

.....กษัตริย์ทั้งหลายซึ่งมีในทิศทั้ง ๔.....นำ...มกุฏ
พระขรรค์ไชยศรี และเศวตฉัตร....อภิเษก แล้วถวาย
พระนามว่า พระบาทกัมรเตงอัครีสุริยทงศรามมหาธรรมราชาธิราช^{๒๓}

ฉะนั้น เวลา ๔ ปี ระหว่าง พ.ศ.๑๔๔๒ ถึง พ.ศ.๑๔๕๐ ซึ่งพระมหาธรรมราชาลิไท ทรงไคล้พิทักษ์ในราชสมบัติในฐานะที่เป็นพระราชโอรสของพระยาเลอไทย แต่ก็ยังไม่ได้ขึ้นครองราชสมบัตินั้น ต้องมีกษัตริย์องค์หนึ่งปกครองอยู่ ตามศิลาจารึกหลักที่ ๔๕ ปรากฏนามว่า พระยางั่วนำถม เข้าใจว่า พระยางั่วนำถมอาจจะเป็นพระอนุชาของพระยาเลอไทย คือเป็นราชโอรสอีกพระองค์หนึ่งของพ่อขุนรามคำแหงหรือมีความเกี่ยวข้องกับอยู่ในราชวงศ์ทางใดทางหนึ่ง

ศาสตราจารย์พิเศษ ขจร สุขพานิช แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับพระยาไสสสงคราม และพระยางั่วนำถมว่า ไส แปลว่า ลี จั่ว แปลว่า ห่า ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ว่า "ตูพี่น้องทองเดียวกันห้าคน ผู้ชายสาม ผู้หญิงสอง" ผู้ชายคือพี่ใหญ่ตายแต่ยังเล็ก คนที่ ๒ คือพระยาบ้านเมือง คนที่ ๓ คือพ่อขุนรามคำแหง แต่จารึกระบุไว้ว่า "ทองเคียว" ซึ่งชวนให้คิดต่อไปว่าลูกทองอื่นจะมีหรือไม่ ศาสตราจารย์พิเศษ ขจร สุขพานิช จึงเห็นว่า ไสสสงครามเป็นโอรสองค์ที่ ๔ และงั่วนำถม เป็นโอรสองค์ที่ ๕ ของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์^{๒๔} ผู้เขียนเห็นว่าเหตุผลดังกล่าวนี้มีน้ำหนักและเข้ากับเหตุการณ์ทั้งสองตอนได้ดี

ปีที่พระมหาธรรมราชาลิไทสวรรคตไม่มีปรากฏ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชปรากฏประมาณว่า จนจวนสิ้นรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สวรรคตใน พ.ศ.๑๕๑๒^{๒๕}

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^{๒๔} สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์พิเศษ ขจร สุขพานิช ๕ เมษายน ๒๕๑๔.

^{๒๕} "พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์" , คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, (พระนคร : โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๕๑๕), หน้า ๔๔๓.

คร. ประเสริฐ ๗ นคร มีความคิดเห็นว่า พ.ศ. ๑๙๑๑ ถึง พ.ศ. ๑๙๑๗ เป็นปีที่
พระมหาธรรมราชาลิไทสวรรคต พ.ศ. ๑๙๑๑ นั้น คร. ประเสริฐ ๗ นคร ใ้คอธิบายว่า

ชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวว่ พระเจ้าลิไทสวรรคตแล้ว
พระบรมราชาธิราชจึงมาตีสุโขทัยได้ พงศาวดารฉบับหลวง
ประเสริฐฯ มีว่า พระบรมราชาปราบเมืองเหนือทั้งปวงได้
พ.ศ. ๑๙๑๔ อนึ่ง จดหมายเหตุจีน ประเทศเสียน (สุโขทัย)
ยอมอ่อนนอมต่อหลอหู รวมเป็นอาณาจักรเสียนหลอ ในแผ่นดิน
จีเจีย (พ.ศ. ๑๘๘๔-๑๙๑๑)... จากหลักฐานนี้ ผู้เขียนจึงขอ
สันนิษฐานใหม่ว่า พระยาลิไท... คงจะสวรรคตในพ.ศ.
๑๙๑๑ ๒๖

ส่วน พ.ศ. ๑๙๑๗ ท่านได้อาศัยจารึกวัดตระพังช้างเผือก ซึ่งมีข้อความว่า "ศักราช
๑๒๙๖ (พ.ศ. ๑๙๑๗) ปีชาล... ๘ คำรามมหาธรรม... เสด็จสวรรคตด้วยไปแล้ว.....
นางคำเมี้ย" ๒๗

ผู้เขียนเห็นว่าข้อความในจดหมายเหตุจีนมิได้กล่าวชัดเจนว่า การที่ "เสียนยอม
อ่อนนอมต่อหลอหู" นั้น หมายความว่า กษัตริย์เสียนคือพระมหาธรรมราชาลิไทจะต้องสวรรคต
ด้วย แต่ก็เป็นหลักฐานสำคัญที่ควรแก่การศึกษาพิจารณา

ส่วนจารึกวัดตระพังช้างเผือกนั้นมิได้กล่าวอยู่ในพระราชนิพนธ์เที่ยวเมืองพระร่วง
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายว่า

๒๖ คร. ประเสริฐ ๗ นคร, "การชำระประวัติศาสตร์สุโขทัย", ผลงานคนคว้า
ประวัติศาสตร์ไทยและเรื่องของเกลือ (ไม่) เค็ม (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๑๔),

หน้า ๓๗.

๒๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

คำจารึกในแผ่นศิลาวัคตระพังช้างเผือก ซึ่งเป็นอักษร
ไทยโบราณนั้นอ่านไม่ได้เรื่องราวติดต่อกันเลย เพราะหน้า
ศิลานั้นถูกฝนชะชำรุดตั้งอักษรที่จารึกลบ ๆ เลือนไปเสีย
มาก ทั้งที่แตกหลุดเป็นชิ้นออกมาเสียบ้างก็มี ไคนั่งคลำ
อ่านกันอยู่เองเป็นเวลานาน ทั้งพระครูเจ้าคณะเมือง
สุโขทัยผู้ใดเคยอ่านอักษรไทยโบราณเคยมากก็ไคมาช่วย
อ่านอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้ความอะไรที่มากนัก ตอนที่ตอนต้น
มีบอกวันเดือนและปี อ่านได้ความว่า "ศักราช ๑๒๙๖"
ปีชวด ตอนนั้นมาอยู่ข้างจะเลือนไม่เห็นถนัดว่าเดือนอะไร
แน่ ไปอ่านออกต่ออีกว่า "๙ คำ" แล้วก็เลยละลายไป
อีก ในข้อความที่อ่านออกบ้างเป็นแห่ง ๆ นั้น มีกล่าว
ถึง "นางคำเมีย"^{๒๘}

ปัจจุบันยังไม่พบศิลาจารึกซึ่งมีข้อความตามพระบรมราชาธิบาย คร.ประเสริฐ ณ นคร
ว่า น่าจะเป็นศิลาจารึกส่วนซ้ายซึ่งเรียกในประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔ ว่า จารึกหลักที่ ๑๐๒
เพราะกล่าวถึงนางคำเมีย เข้าใจว่าเป็นนางคำเมีย แต่ข้อความตอนต้นชำรุดหายไป^{๒๙}

ผู้เขียนขอเสนอหลักฐานว่า พระมหาธรรมราชาลิไทยทรงเสวยราชย์จนถึง พ.ศ.
๑๙๒๗ ไคทรงออกผนวชอีกครั้งหนึ่ง ดังมีข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๑๐๖ ว่า

^{๒๘}พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เที่ยวเมืองพระร่วง", เรื่องพระ
ร่วงเที่ยวเมืองพระร่วง คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย สุภานิตพระร่วง ไคภูมิพระร่วง
ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : ศิลปบรรณาการ, ๒๕๐๔), หน้า ๑๓๐

^{๒๙}คร.ประเสริฐ ณ นคร, "เรื่องจารึกวัคตระพังช้างเผือก", เรื่องเดิม,
หน้า ๖๐ - ๖๑.

กักราชแต่พระเจ้าเนียบพานได้พันเก้าร้อยสี่สิบเจ็ดปี
 ในรัชกาล เดือน ๖ บรรดามี พุทธพาว พนมโสภาเอาใจตั้ง
 สบรรษา ทรราชกิเรกอนเนกไมตรี ศรีสักยะ เพื่อจกัใคร
 ข้ามจากสงสาร เมื่อเนียบพานที่มั่น อันพรรณาถึงศีล
 เนียบประพญา มหาสังฆราชาสุกัจจ มาสั่งสอนสมเด็จมหา
 ธรรมราชา มหาธรรมราชาวงอร ในศาสนา มีใจสบรรษา
 แก่ใครสรณาถว่า บริสุทธิ์ จึงไปปลละละราชสมบัติพิพพัน
 ทั้งหลายเสียแล้ว แฉวยกยันตรายหลายออกบวชในสุ่มม่วง
 ใต้เป็นภิกษุ^{๓๐}

หลังจากสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย ศิลจาริกหลักที่ ๔๕ ลำดับพระมหากษัตริย์
 ไว้อีก ๒ พระองค์ คือ พงำเมือง และพอลอไทย

ในศิลจาริกหลักที่ ๔๓ กล่าวว่า พระยาเลอไทยเป็นพระราชโอรสของพระมหา
 ธรรมราชาลิไทย ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๑๔๑๑ ดังมีข้อความในจาริกหลักนั้นว่า

ในวันอังคาร เดือน ๔ ปีวอก กำหนดเป็นจุลศักราช
 ๓๓๐ พระมหากษัตริย์ในต้นพระราชวงศ์ใหญ่ ทรงพระนาม
 ว่า ธรรมราชาธิราชทรงประสูติจากพระครรภ์ของพระ
 มารดาผู้มีบุญมากโดยสวัสดิ มีพระนามปรากฏว่า
 พระศรีธรรมราชมาดา ทรงเป็นมเหสี

^{๓๐} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุม
ศิลจาริกภาคที่ ๔ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า

ของพระจอมระพระนามว่า พระราชาลิไทย^{๓๑}

พระยาเลอไทย ประสูติ ใน พ.ศ. ๑๘๑๑ เมื่อพระมหาธรรมราชาลิไทยสละราชสมบัติ ในพ.ศ. ๑๘๒๗ พระองค์ทรงมีพระชนมายุน้อย ควรจะมีผู้ขึ้นครองราชย์ก่อน เรื่องนี้สมกับที่ ในศิลาจารึกหลักที่ ๔๕ ว่า พงำเมือง ครองราชสมบัติต่อจากพระมหาธรรมราชาลิไทย พงำเมืองผู้นี้ อาจจะเป็นพระอนุชา ของพระมหาธรรมราชาลิไทย

พงำเมืองสวรรคตไปโดยยังไม่ปรากฏหลักฐาน แต่ใน พ.ศ. ๑๘๓๕ พระมหาธรรมราชาเลอไทย ครองราชสมบัติแล้ว และในปีนั้นพระองค์ "ทรงกระทำใจรักภักดีไมตรี" กับเจ้าเมืองน่าน

พ.ศ. ๑๘๔๓ พระมหาธรรมราชาเลอไทยสวรรคต พระมหาธรรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ เสวยราชสมบัติ ศิลาจารึกหลักที่ ๔๖ กล่าววว่า ใน พ.ศ. ๑๘๔๓ พระมหาธรรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ และสมเด็จพระราชชนนีศรีบรมราชมาดา ยกกองทัพปราบปรามศัตรู และปราบคาภิเษกเป็นกษัตริย์สุโขทัย มีข้อความว่า

ศักราช ๗๒๒ นาคหนักันตร ปีมะโรง สมเด็จพระราชชนนี
ศรีบรมราชมาดามหาคิลารัตนราชกรรโลงแม่ และสมเด็จพระ
มหาธรรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ (โอรส) ราชอำนางนาว
ท้าวหาญ นำพล) รบราชคณาธรณีคดสกลกษัตริย์ (หากขึ้น
เสวยใน) มหามโหฬารียอัครราช เป็นท้าวพระมหากษัตริย์
นครศรีสังขนาลัยสุโขทัย ^{๓๒}

พ.ศ. ๑๘๖๒ พระมหาธรรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์สวรรคต มีหลักฐานในพงศาวดาร
ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ ว่า

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔

^{๓๒} สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๗๒ - ๗๓.

พระนามกษัตริย์สุโขทัย

ลำดับที่

๑	พ่อขุนศรีอินทราทิตย์	๑๘๐๐	-
๒	พ่อขุนบาลเมือง	-	๑๘๒๐-๑๘๒๔
๓	พ่อขุนรามคำแหง	๑๘๒๐-๑๘๒๔	๑๘๔๒
๔	พระยาไสสสงคราม	๑๘๔๒	๑๘๖๒-๑๘๖๖
๕	พระยาเลอไทย	๑๘๖๒-๑๘๖๖	๑๘๘๒
๖	พระยงวันนาคม	๑๘๘๒	๑๘๙๐
๗	พระมหาธรรมราชาลิไทย	๑๘๙๐	๑๙๒๗
๘	พระยงำเมือง	๑๙๒๗	๑๙๓๕
๙	พระมหาธรรมราชาเลอไทย	๑๙๓๕	๑๙๔๒
๑๐	สมเด็จพระมหาธรรมราชา ธิขีศรีสุริยวงศ์	๑๙๔๒	๑๙๖๒
๑๑	พระยามหาศรีสุริยวงศ์ บรมपाल	๑๙๖๒	๑๙๘๑

ในการลำดับราชวงศ์สุโขทัยนี้ คร. ประเสริฐ ๓ นคร เห็นว่า ควรนับเฉพาะผู้ที่มีค่านำพระนามว่าปู่พระยงำเมืองเป็นกษัตริย์สุโขทัย^{๓๖} ศาสตราจารย์จร สุธพานิช มีความเห็นว่า ชื่อในศิลาจารึกหลักที่ ๔๕ มีชื่อลำดับกษัตริย์แต่เป็นลำดับบรรพบุรุษของราชวงศ์พระยงำเมืองมิได้เป็นกษัตริย์แต่เป็นเพียงผู้สำเร็จราชการปกครองเมืองสุโขทัยแทนพระมหาธรรมราชาเลอไทยผู้มีพระชนมายุน้อย เปรียบเทียบกับเจ้าพระยามมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๓๖}คร. ประเสริฐ ๓ นคร "ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย, เรื่องเดิม, หน้า ๓๓.

๔.๒ การทำนุบำรุงพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย

พุทธศาสนิกชนยอมรับนับถือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นหลักของพระศาสนา เรียกโดยรวมว่า พระรัตนตรัย การที่จะกล่าววาทพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองได้นั้นจะต้องประกอบด้วย ความเจริญแห่งดวงแก้วทั้งสามนี้

ในสมัยสุโขทัย พระมหากษัตริย์และประชาชนมีความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ได้สร้างถาวรวัตถุมากมายเพื่อทำนุบำรุงพุทธศาสนาให้ถาวรวัฒนา ได้แก่ การสร้างวัด พระพุทธรูป พระพิมพ์ พระพุทธรูป การประดิษฐานพระธาตุ การปลุกตนพระศรีมหาโพธิ์ การ ถิ่นที่คิน การอุทิศผู้คน และการถวายสิ่งของเป็นพุทธบูชา นอกจากนี้ยังได้ทำนุบำรุงพระธรรม ด้วยการรวบรวมพระไตรปิฎกให้ครบถ้วน เพื่อเผยแพร่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้ กว้างขวางออกไป มีพระเถระานุเถระผู้มีวัตรปฏิบัติเคร่งครัด นำเลื่อมใส ประชาชนออกบวชใน พุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงการทำนุบำรุงพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัยโดย ลำดับ

๔.๒.๑ การสร้างวัด

ในสมัยสุโขทัย พระมหากษัตริย์และประชาชน รับเรื่องการสร้างวัดเป็นภารกิจที่สรวาส ควรกระทำถวายต่อพระภิกษุสงฆ์ ปรากฏว่าบ้านเมืองในเวลานั้นพร้อมด้วยพระอารามจำนวน มาก

พระอารามสมัยสุโขทัย ตามที่ปรากฏชื่อในศิลาจารึกมี ๑๕ พระอาราม ได้แก่

๔.๒.๑.๑ วัดพระมหาธาตุ

ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมีข้อความว่า "กลางเมืองสุโขทัยนี้มีพิหาร มีพระ พุทธรูปทอง มีพระอัฐารศ มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันราม มีพิหารอันใหญ่ มีพิหาร อันราม..."^{๓๗}

^{๓๗} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๐), หน้า ๔.

วิหารกลางเมืองสุโขทัยนี้คือ วัดพระมหาธาตุ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชธิบายในพระราชนิพนธ์ เทียบเมืองพระร่วงว่า วัดพระมหาธาตุ เป็นวัดสำคัญ มีกำแพงและคูล้อมรอบ เขตวัดกว้าง ๕ เส้น ยาว ๕ เส้น ๔ วา มีสระหลายสระ มีพระเจดีย์ วิหารและกุฏิมากมายนับไม่ถ้วน^{๓๘}

นายมะลิ โคนสันเทียะ ได้อธิบายลักษณะของวัดมหาธาตุอย่างละเอียดในบทความเรื่อง "สถาปัตยกรรมรูปอาคารสมัยสุโขทัย" ว่า แผนผังของวัดเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างยาวประมาณด้านละ ๒๐๐ เมตร มีคูล้อมรอบ พระเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์อยู่กลาง มีปราสาทซึ่งเลียนแบบปราสาทขอมล้อมรอบทั้ง ๔ ทิศ ที่องค์ปราสาทมีฐานประดิษฐานพระพุทธรูปยืน ๓ ด้าน ตอนบนเป็นซุ้มหน้าบัน ๓ ชั้น เป็นภาพปูนเรื่องพุทธประวัติ ใต้ฐานปราสาทมีฐานรองรับอีกชั้นหนึ่ง ทำเป็นรูปพระสาวกเดินพนมมือโดยรอบพระมหาธาตุ^{๓๙} และตามรายงานการสำรวจและขุดแต่งบูรณะโบราณวัตถุสถานเมืองสุโขทัยของเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร เมื่อ พ.ศ.๒๕๑๒ กล่าวว่าพระเจดีย์ในวัดมหาธาตุมีทั้งหมด ๒๐๐ องค์เศษ ฐานวิหาร ๑๐ วิหาร ฐานโบสถ์ ๑ ฐาน และซุ้มคูหาพระพุทธรูป ๔ ซุ้ม^{๔๐}

วัดพระมหาธาตุนี้เป็นวัดสำคัญในสมัยสุโขทัย ในเวลาเทศกาลเนื่องด้วยพุทธศาสนา หรือกิจการสำคัญของบ้านเมือง พระมหากษัตริย์ทรงประกอบพระราชพิธีภายในวัดมหาธาตุนี้

^{๓๘}พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เทียบเมืองพระร่วง," เรื่องพระร่วงเทียบเมืองพระร่วง คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย สุภาพิศพระร่วง ไตรภูมิพระร่วงฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : ศิลปบรรณาการ, ๒๕๐๔), หน้า ๑๐๗.

^{๓๙}นายมะลิ โคนสันเทียะ, "สถาปัตยกรรมรูปอาคารสมัยสุโขทัย," คำบรรยายสัมมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย พ.ศ.๒๕๐๓ (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๗), หน้า ๑๓๘.

^{๔๐}คณะกรรมการปรับปรุงบูรณะโบราณสถาน จังหวัดสุโขทัยและจังหวัดกำแพงเพชร, รายงานการสำรวจและขุดแต่งบูรณะโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าสุโขทัย พ.ศ.๒๕๐๔-๒๕๑๒ (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๑๒), หน้า ๘.

อาทิ พ.ศ.๑๕๐๔ พระมหาธรรมราชาลิไท ทรงฉลองพระพุทธรูปซึ่งประดิษฐานในวัดมหาธาตุ และทรงอุทิศพระราชทรัพย์และสิ่งของเครื่องใช้ถวายแก่พระภิกษุสงฆ์เป็นจำนวนมาก เนื่องด้วยพระราชพิธีออกพรรษา^๑ ในหนังสือ นางนพมาศก็กล่าวว่ พระมหากษัตริย์ พระอัครราชมเหสี พระวงศานุวงศ์และประชาชน ร่วมทำบุญที่วัดมหาธาตุในเทศกาลต่าง ๆ เช่น วิสาขบูชา เข้าพรรษา เป็นต้น^๒ และในศิลาจารึกหลักที่ ๔๕ ว่า พ.ศ.๑๕๓๕ พระยาเลอไทยและเจ้าเมืองน่านได้ "กระทำใจรักภักดีไมตรี" ในวัดพระมหาธาตุท่อนาคณะสงฆ์ฝ่ายคามวาสีและฝ่ายอรัญญวาสี โดยมีพระสังฆราชาเป็นประธาน^๓

๔.๒.๑.๒ วัดอรัญญิก

นอกจากวัดพระมหาธาตุซึ่งตั้งอยู่ในเมืองสุโขทัยแล้ว ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ยังได้กล่าวถึงวัดนอกเมืองสุโขทัยด้วย มีข้อความตอนหนึ่งว่า "เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้มีอรัญญิก"^๔ วัดอรัญญิกในศิลาจารึกนี้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองสุโขทัย ในบริเวณวัดมีวิหารตั้งพระประธานอยู่ภายใน รอบ ๆ วิหารมีเจดีย์เล็ก ๆ เรียงราย ๑๒ องค์ ด้านหลังมีกุฏิสำหรับให้พระสงฆ์จำวัดได้เฉพาะรูปเดียว ๘ กุฏิ กุฏิเหล่านี้เหลือแต่ผนังตอนกลาง ตอนบนหลังคา

^๑ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๕๘.

^๒นางนพมาศ, เรื่องเดิม, หน้า ๗๕, ๗๘.

^๓คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑, หน้า ๖๔.

^๔ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๘.

หักทั้งหมด ด้านตะวันตกของกุฏิมีโบสถ์ขนาดเล็กพระสงฆ์เข้าทำสังฆกรรมได้ไม่เกิน ๑๒ รูป ฐาน
ก่อด้วยศิลาแลง ผนังกลางเป็นหินชนวนเรียงลำดับเป็นแผน ๆ สูง ๒๐-๓๐ เซนติเมตร ไม่มีเสา
เหลืออยู่เลย^{๕๕}

๔.๒.๑.๓ วัดสะพานหิน

ข้อความในศิลาจารึกกล่าวต่อไปว่า "ในกลางอรัญญิกมีพิหารอันหนึ่งมนใหญ่สูงแกกม มี
พระอัฐราร ศันหนึ่งลุกยื่น"^{๕๖} วิหารกลางอรัญญิกซึ่งพระอัฐราร ศันในข้อความนี้ปัจจุบันเรียกว่า
วัดสะพานหิน ตั้งอยู่บนเขาสะพานหิน ห่างจากมุกด้านตะวันตกเฉียงเหนือของกำแพงเมืองสุโขทัยไป
ทางทิศตะวันตกราว ๒ กิโลเมตร^{๕๗} ลักษณะของวิหารสูงมาก เปิดโปร่ง มีผนังทึบเฉพาะที่หลังพระ
พุทธรูปยื่นซึ่งสูง ๖ วา เสาทำด้วยศิลาแลงแผนกลม ๆ ซอกกันแผนหนึ่งหนาประมาณ ๑ ศอก^{๕๘}

๔.๒.๑.๔ วัดช้างล้อม

พ.ศ. ๑๘๖๘ พอลูกช้างมาค้าแต่ตรงสร้างพระเจดีย์บรรจุพระธาตุไว้กลางเมืองศรีสัชนาลัย
ทรงไปค้าใหม่มีการฉลองพระบรมชาตุนั้นเป็นเวลา "เดือนหกวัน" การสร้างพระเจดีย์บรรจุพระธาตุ
นี้ใช้เวลาก่อสร้างทั้งหมด ๕ ปี คือ สร้างองค์พระเจดีย์ ๖ ปีและสร้างเวียงผาคือกำแพงศิลาล้อม
องค์พระเจดีย์อีก ๓ ปี เสร็จใน พ.ศ. ๑๘๓๗ ทั้งนี้ข้อความในศิลาหลักที่ ๑ ว่า "๑๒๐๗ ศกปีกุน
ให้ขุดพระธาตุออกทั้งหลายเห็นกระทำบูชาว่าเธอแก่พระธาตุใด เดือนหกวันจึงเอาลงฝังในกลางเมือง
ศรีสัชนาลัย กอพระเจดีย์เหนือหกเขาจึงแล้ว ตั้งเวียงผาล้อมพระมหาธาตุสามเข้าจึงแล้ว"^{๕๙}

^{๕๕} คณะกรรมการปรับปรุงบูรณะโบราณสถานจังหวัดสุโขทัย และจังหวัดกำแพงเพชร,
เรื่องเดิม, หน้า ๕๓.

^{๕๖} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๙.

^{๕๗} ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์, "ราชธานีรุ่นแรกของไทย," ตำนานอักษรไทย
ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พิกัดและความสำคัญต่อประวัติศาสตร์สมัยโบราณแห่งประเทศไทย ศิลป
ไทยสมัยสุโขทัย ราชธานีรุ่นแรกของไทย (พระนคร . โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๕๔.

^{๕๘} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๗.

^{๕๙} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๐.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า พระเจดีย์ ซึ่งกล่าวถึงนี้ คือ เจดีย์วัดข้างลอม^{๕๐} อยู่ที่อำเภอสวรรคโลก จังหวัดสุโขทัย วัดนี้มีลักษณะพิเศษ ต่างจากวัดอื่นคือ ที่ฐานพระเจดีย์ทรงระฆังนั้น สร้างช่างเฒ่าออกมาครึ่งตัวล้อมรอบฐานทั้ง ๔ ด้าน รูปช่างนี้มีจำนวนทั้งสิ้น ๓๖ ตัว

๔.๒.๑.๕ วัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่

พ.ศ. ๑๘๓๔ พ่อขุนรามคำแหง พ่อขุนงมราย และพ่อขุนงำเมือง ทรงร่วมกันสร้างวัด เชียงมั่น ที่จังหวัดเชียงใหม่ ปรากฏข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๗๖ ว่า

ศักราช ๖๕๔ ปีรวายสัน เดือนวิสาขะ ออก ๔ ค่ำ วัน ๕
ไทยเม็งเปลายามแตรรุ่งแล้วสองลูกนาที่ ปลายสองบาทนวลคณา
เสวยนวางศัพทหัสในมีนราศี พญามังรายเจ้าและพญางำเมือง
พญารวงทั้งสามคนตั้งหอนอนในที่ชัยภูมิ ราชมนเทียร ชุกคือ กอ
ตุ้รบูรทั้งสี่ด้านและกอพระเจดีย์ทศทิศที่หอนอนบ้านเชียงมั่น ในขณะ
ยามเดี่ยวนั้น ที่นั้นลาดสร้างเป็นวัดหื้อทานแก่แก้วทั้งสาม ใส่ชื่อ
ว่า วัดเชียงมั่นตอบัดนี้^{๕๑}

๔.๒.๑.๖ วัดศรีชุม

วัดศรีชุมตั้งอยู่ห่างจากเมืองสุโขทัยไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ ๑ กิโลเมตร^{๕๒}

^{๕๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพุทธเจดีย์ (ธนบุรี : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๓), หน้า ๑๕๐.

^{๕๑} คณะกรรมการวัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

^{๕๒} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๕ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๕), หน้า ๕.

ศิลาจารึกหลักที่ ๒ กล่าวถึงสมเด็จพระศรีสวรินทราบราชมุนีศรีวิฑนังคภาทิปมหาสามีเป็นเจ้าปฏิสังขรณ์วัดว่า

ลางแห่งที่ชุมนุมพระมหาธาตุเป็นเจ้าอัน...ทั้งหลาย
 อันตรธานเป็นป่าเป็นดง สมเด็จพระมหาเถรศรีศรีสวรินทราบราชมุนี...เจ้าเราเลือกให้กระทำพระมหาธาตุหลวงขึ้น พระมหาธาตุควยสูงเกาสีมหาวาไม เหนือพระธาตุหลวงใสสองอ้อมสามอ้อมศรีสวรินทราบราชมุนีเป็นเจ้าพยายามให้แล้ว จึงก่อสร้างเจ็ดวาสหายปูนแล้วบริบูรณ์ พระธาตุหลวงก่อใหม่ควยสูงโคจรอยสองวา ขอมเรียกพระชนันแล พระเจดีย์สูงใหญ่รอบนั้นสลักหินทำรอยชาติศิวาเทสงามพิจิตรหนักหนาแถม ทรูกลมกลางเอาทอนตรธาน สมเด็จพระมหาสามีจากแต่สิงหลเอาฝูงคหบดี...แบกอิฐแต่ตำขึ้นไปทำพระเกาทานคั่นบริบูรณ์ควยศรัทธา^๕

วัดซึ่งสมเด็จพระศรีสวรินทราบราชมุนีปฏิสังขรณ์ในข้อความข้างต้นนี้ มีลักษณะวัดที่ตั้งวัด และโบราณวัตถุภายในวัดตรงกับลักษณะที่ตั้ง และโบราณวัตถุของวัดศรีชุม กล่าวคือในศิลาจารึกกล่าวว่า วัดตั้งอยู่นอกเมืองสุโขทัยเพราะเป็นวัดซึ่งคงสร้างมานานแล้วจึง "อันตรธานเป็นป่าเป็นดง" และ "เมื่อจักสหายปูนในกลางป่าอันทำปูนยากหนักหนาทำปูนมิได้" ส่วนลักษณะของวัด ในศิลาจารึกกล่าวว่า "เหนือพระธาตุหลวง ใสสองอ้อมสามอ้อม" ลักษณะนี้ตรงกับลักษณะของวัดศรีชุม เพราะในวิหารวัดศรีชุมมีบันไดคดคดนั่งเดินขึ้นไปได้จนถึงเพดานหลังคา บันไดนี้แบ่งเป็นสามตอน ตอนที่หนึ่งมี ๑๘ ขั้น สุกบันไดตอนนี้เป็นพื้นที่เรียบยาวไปราว ๑๘ เมตร เรียกว่า หองรอยพระพุทธบาท ต่อจากห้องนี้ไปประมาณ ๒๘ เมตร ถึงเชิงบันไดตอนที่สองมีบันได ๑๐ ขั้น สุกบันไดตอนนี้เป็นทางพื้นเรียบยาวราว ๑.๕ เมตร แล้วหักเป็นมุมฉากเลี้ยวไปตามผนังด้านเหนือประมาณ ๒ เมตร จะเป็นห้องสี่เหลี่ยมผืนผ้า สุกห้องนี้มีบันได

^๕ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จากจารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๓๒.

๕ ชั้นขึ้นไปถึงชั้นบันได^{๕๔} ลักษณะดังกล่าวนี้ตรงกับความที่ว่า "ใสสองอ้อมสามอ้อม" เพราะบันไดอ้อมตัวพระวิหารจากด้านตะวันตกไปทางด้านเหนือเป็น ๓ ตอน นอกจากนี้ โบราณวัตถุในวัด คือ พระพุทธรูปองค์ใหญ่ "เต็มในวิหาร" ก็มีลักษณะตรงกับพระพุทธรูปปางมารวิชัยขนาดใหญ่หน้าตักกว้างประมาณ ๑๐ เมตร สูงประมาณ ๑๒ เมตร ซึ่งใหญ่เต็มวิหาร และที่ว่า "พระเจดีย์สูงใหญ่รอบนั้นสลักหินहारอยชาติ" ก็คือภาพสลักและจารึกเรื่องชาดกहारอยชาติ ตัวอักษรและภาษาไทยบนแผ่นหินชนวนติดอยู่ตลอดผนังเชิงบันไดตอนที่หนึ่งจนถึงบันไดตอนที่สาม จากข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๒ นี้ทำให้ทราบว่า ผู้สลักภาพลายเส้นนี้คือ ชาวลังกา ซึ่งในศิลาจารึกเรียกว่า "ชาวสิงหลห่าบ้าน" คอยเหตุนี้จึงปรากฏว่า

แต่ละภาพมีลิลิตจิตร ศิลปะแห่งลังกาทวีปแฝงอยู่ทุกภาพ
ทุกแผ่น แม้รูปกษัตริย์ในชาดกที่ทรงมงกุฎศิโรภฏเมื่อ
เปรียบเทียบกับกู่เหมือนการแต่งองค์ทรงเครื่องของกษัตริย์
ลังกา โดยเฉพาะรูปสถาปัตยกรรมในชาดกเรื่อง วาตมิลก
ชาดก พิเคราะห์ให้ดีจะเห็นว่าไม่ใช่รูปทรงอาคารปราสาท
ราชวังสุโขทัย หากเป็นแบบอย่างที่คล้ายกับสถาปัตยกรรม
ของอินเดีย ชวนให้คิดต่อไปว่า จะเป็นไปได้หรือไม่
ว่าวัดศรีชุมแห่งนี้เป็นวัดที่มีพระภิกษุสงฆ์ชาวลังกาเข้ามาจำ
พรรษา เผยแผ่พระพุทธศาสนาลังกาวงศ์^{๕๕}

๔.๒.๑.๓ วัดนครชุม

ในศิลาจารึกหลักที่ ๓ มีข้อความว่า พ.ศ.๑๕๐๐ พระมหาธรรมราชาลิไท ทรง

^{๕๔} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๕, หน้า ๔ - ๕.

^{๕๕} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๕, หน้า ๕.

"เอาศรีรัตนมหาธาตุอันนี้ มาสถาปนาในเมืองนครชุมนี้ป็นนี้"^{๕๖}

วัดนครชุมนี้ ตั้งอยู่ตอกจากวัดศรีชุมไปทางทิศตะวันตก เป็นวัดเล็ก ๆ มีซากฐานพระอุโบสถ เสากอดวยศิลาแลง และมีเจดีย์เล็ก ๆ องค์กรหนึ่ง^{๕๗}

๔.๒.๑.๘ วัดป่าแดง

พ.ศ.๑๙๐๒ พระมหาธรรมราชาลิไททรงโปรดฯ ให้สร้างวัดป่าแดง แล้วอาราธนาพระมหากัลยาณเดชมารเป็นเจ้าอาวาส ทรงถวายผู้คน ๑๕ เรือนแก่วัดด้วย เจ้าอาวาสวัดป่าแดง ตามที่ปรากฏในศิลาจารึก มีพระมหากัลยาณเดชมารเป็นเจ้าอาวาสรูปแรก ต่อมา มีพระธรรมกิติเถร พระปฐมมุตตรมหาเถร พระคันหังกรมหาเถร พระเวสสุภมหาเถร และพระมงคลวิลาสมหาเถร^{๕๘}

ปัจจุบันยังไม่ทราบว่าวัดป่าแดงซึ่งพระมหาธรรมราชาลิไททรงโปรดฯ ให้สร้างนี้คือวัดใดในเมืองสุโขทัย แม้ในทะเบียนโบราณวัตถุสถานที่ที่พระราชอาณาจักร หรือในรายงานการบูรณะเมืองสุโขทัย พ.ศ.๒๕๐๘-๒๕๑๒ ของกรมศิลปากร ก็ไม่ปรากฏชื่อวัดป่าแดงเลย

๔.๒.๑.๙ วัดป่ามะม่วง

พ.ศ.๑๙๐๘ พระมหาธรรมราชาลิไท ทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดป่ามะม่วงขึ้นในบริเวณอรัญญิกเพื่อเป็นที่จำพรรษาของพระมหาสามีสังฆราชผู้ซึ่งพระองค์ทรงอาราธนามาจากนครพิน และในปีเดียวกันนั้นเมื่อออกพรรษาแล้ว พระมหาธรรมราชาลิไทเสด็จออกผนวช ระหว่างที่ผนวชทรงประทับอยู่ที่วัดป่ามะม่วงนี้ และในพ.ศ. ๑๙๒๗ พระมหาธรรมราชาลิไทก็ได้เสด็จ

^{๕๖} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๔๔.

^{๕๗} ทะเบียนโบราณวัตถุสถานที่ที่พระราชอาณาจักร (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๑๔), หน้า ๒๐๐.

^{๕๘} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๕๓ - ๑๕๕.

ออกผนวชที่วัดป่ามะม่วงนี้อีกคราวหนึ่ง^{๕๙}

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า เมื่อพระองค์เสด็จประพาสเมืองสุโขทัยใน พ.ศ. ๒๔๕๑ เวลานั้นโบราณสถานในบริเวณวัดป่ามะม่วงที่ยังปรากฏอยู่คือ อุโบสถหลังหนึ่งก่อด้วยศิลาแลงล้วน เสาศิลาแลงแทนกลม ๆ ซอกกันแน่นหนา ท่ออุโบสถไปทางตะวันตกมีฐานยกพื้นสูงและมีบัวรอบฐานนั้นเป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัสยาว ๓ วา มีเสาสี่เหลี่ยมจตุรัสประมาณ ๒ คอกตั้งขึ้นไปทั้งสี่มุม เข้าใจว่าคงจะเป็นมณฑป นอกจากนั้นก็ไม่มีสิ่งสำคัญอื่นใดเหลืออยู่อีก^{๖๐}

๔.๒.๑.๑๐ วัดอโศการาม

พ.ศ. ๑๘๘๒ พระมหาเทวีศรีจุฬาลักษณ์อัครราชมเหสีของพระมหาธรรมราชาเลอไทยพระมหากษัตริย์องค์ที่ ๔ แห่งราชวงศ์พระร่วงทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดอโศการามขึ้น ในศิลาจารึกกล่าววว่า เขตพระอารามยาว ๔๐๐ วา ภายในพระอารามทรงสร้างพระสถูปบรรจุพระธาตุ วิหาร มณฑป เจดีย์ ทรงปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ ทรงโปรดฯ ให้ขุดคูไว้ภายในและก่อกำแพงสูงล้อมรอบภายในปลูกต้นไม้และดอกไม้มากมาย เมื่อสร้างเสร็จแล้วทรงอาราธนาพระสรลังคเถรมาเป็นเจ้าอาวาส^{๖๑}

วัดอโศการามปัจจุบันเรียกว่า วัดสลัดไค อยู่ที่ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมือง จังหวัด

ศูนย์วิทยุทรัพยากร

^{๕๙} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า ๑๒๕.

^{๖๐} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๕.

^{๖๑} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๕๕ - ๕๖.

สุโขทัย^{๒๒}

๔.๒.๑.๑๑ วัดทักษิณาราม

ใน พ.ศ.๑๔๔๒ นอกจากสมเด็จพระมหาเทวีศรีจุฬาลักษณ์จะทรงโปรดฯ ให้สร้างวัด
อโศการามแล้ว ยังทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดทักษิณารามอีกแห่งหนึ่ง แล้วทรงอาราธนาพระมหา
วันรัตมหาเถรมาเป็นเจ้าอาวาส ทรงกัลปนาที่นา ๑๐๐ ทรงอุทิศคน ๑๐ ครอบครัว และข้าว
๑๐ เกวียนเป็นพระราชกุศลด้วย^{๒๓}

วัดทักษิณารามตั้งกลาวนี้ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของกำแพงเมืองสุโขทัย โบราณสถานมีเจดีย์
ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ขนาดใหญ่ คานหนาของเจดีย์มีฐานวิหาร เสาศิลาแลง คานหลังมีเจดีย์ราย
๓ องค์ มีคูนำล้อมรอบอาณาเขตวัดทั้ง ๔ คาน^{๒๔}

๔.๒.๑.๑๒ วัดศรีพิจิตรกัลยาราม

พ.ศ.๑๔๔๓ สมเด็จพระราชชนนีศรีธรรมราชมาดา^{๒๕} ทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดศรี
พิจิตรกัลยาราม แล้วทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาศรีกรติมาเป็นเจ้าอาวาส ต่อมาใน พ.ศ.
๑๔๔๖ ทรงปลุกตนพระศรีมหาโพธิ์ไว้ในวัดนี้ ดังมีข้อความว่า

สมเด็จพระแม่ออกทานจึงจักให้นิมิตตนสมเด็จพระ(มหา)ศรี
(กิริ)เจ้าเหงาพุทธางกูรครุณพันลอกฝูงอริยะ จากสถานสถิระ
คือพระบุรีศรีกำแพงเพชร มาสร้างพระอวาสาสันอันดี มีชื่อ

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

^{๒๔} ทะเบียนโบราณวัตถุสถานที่หัวราชอาณาจักร, หน้า ๒๒๐.

^{๒๕} พระราชมารดาของสมเด็จพระธรรมราชาธิบดีศรีสุรยวงศบรมपाल กษัตริย์สุโขทัย
องค์ที่ ๑๐ (ครองราชสมบัติระหว่าง พ.ศ.๑๔๔๒ ถึง พ.ศ.๑๔๖๖).

ศรีพิจิตรกิริยาศักดิ์ยารามเป็นสนามเจ้ามหาสัพบุรุษทั้งหลาย จัก
ถวายอัญชูลี้นอมตแม่มีคารคำนับ อันคัมภีร์ ศักราช ๗๖๕ ในปี
มะแม แปรวันเดือนในเดือนอายุออกใหม่ ใส่วัวโคแปดคว้าน
พฤตส์บดีศรีทิพพารกาล ยามตะวันตกย่ายายทกบาทถวาย เสรีจ
สมเด็จพระศรีธรรมราชมาคามาหาคิ(ลก)รัตนราชากรรโลงจึง
สถิตสถาปนาปลูกพระพุทธรูปสี่ศรีมหา(โพธิ).. ๖๖

ปัจจุบัน วัดนี้มีชื่อเรียกใหม่ว่า วัดตาเถรซึ่งผนัง ลักษณะวัดมีเจดีย์กลมทรงลังกาองค์
หนึ่งสูง ๑๘ เมตร ฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างด้านละ ๑๖.๖๕ เมตร มีคูหาตั้งพระพุทธรูปปูน
ปั้นขนาดควยพระสาวกทั้งสองข้าง ด้านหนึ่งมีวิหาร มีคูล้อมรอบ ๖๗

๔.๒.๑.๑๓ วัดสรศักดิ์

พ.ศ.๑๙๕๕ พระมหาธรรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ ทรงโปรดฯ ใ้ นายอินทรสรศักดิ์
สร้างวัดสรศักดิ์ถวายแด่พระมหาเถรธรรมไตรโลกญาณทัสสี ในศิลาจารึกกล่าวถึงอาณาเขต
ของวัดว่า หนชื่อโคสีสิบห้าวา หนแป ๑๔ วา เมื่อสร้างวัดเสร็จแล้ว พระมหาธรรมราชาธิบดี
ศรีสุริยวงศ์ทรงกัลปนาที่นาไว้ ๔๐๐ ไร่ พระมหาเหล็กัลปนา ๓๓๕ ไร่ และภายหลังทรงยกที่
นาและหมู่บ้านให้เป็นผลประโยชน์แก่วัดเป็นจำนวนมาก ๖๘

ปัจจุบัน วัดสรศักดิ์ คงเหลือเจดีย์เล็ก ๆ ทรงลังกาเป็นหลักวัด เจดีย์นี้ฐานมีช่าง

๖๖ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนัก
นายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๘๓.

๖๗ ทะเบียนโบราณวัตถุที่ราชอาณาจักร, หน้า ๒๑๔

๖๘ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี,
เรื่องเดิม, หน้า ๕๖ - ๕๗.

ครึ่งตัวจำนวน ๒๕ ตัวล้อมรอบฐาน ส่วนอีกด้านหนึ่งเป็นวิหาร^{๖๔}

๔.๒.๑.๑๔ วัดข้างรอบ

วัดข้างรอบสร้างขึ้นใน พ.ศ.๑๕๕๕ มีข้อความในศิลาจารึกว่า "อยู่มาสบวันดี จึง พระมหาเถรเจ้าที่ระบิตรีโวจและมารจนามหาเจดีย์มีข้างรอบ"^{๗๐} พระมหาเถรเจ้าในที่นี้ คือพระมหาเถรธรรมไตรโลกญาณทัสสี

วัดข้างรอบนี้อยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองสุโขทัย ใกล้กับวัดสะพานหิน มีเจดีย์ทรง ลังกาทั้งอยู่บนเนินเตี้ย ๆ มีข้างครึ่งตัวล้อมรอบฐานทั้งสิ้น ๒๕ ตัว ด้านหน้าเจดีย์มีวิหารเสาศิลาแลง และมีฐานเจดีย์ราย ๕ องค์^{๗๑}

๔.๒.๑.๑๕ วัดตะกวน

มีกล่าวในศิลาจารึกหลักที่ ๔๑ ว่า พ.ศ.๑๕๕๕ พระมหาเถรเจ้าธรรมไตรโลกญาณ ทัสสี อยู่ที่ตำบลดาวซอน ไค่เคินทางมาสุโขทัย พระมหาธรรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ทรงอาราธนา ให้อยู่ที่วัดตะกวนก่อน เมื่อสร้างวัดเสร็จก็เสร็จแล้ว จึงไต่ย้ายไปอยู่ที่วัดซึ่งสร้างใหม่นั้น

วัดตะกวนในปัจจุบันคงเหลือแต่พระเจดีย์ก่อด้วยอิฐถือปูนองค์หนึ่ง รูปทรงระฆังแบบ ลังกา^{๗๒}

^{๖๔} คณะกรรมการปรับปรุงบูรณะโบราณสถานจังหวัดสุโขทัย และจังหวัดกำแพงเพชร, เรื่องเดิม, หน้า ๑๒.

^{๗๐} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนัก นายกรัฐมนตรี, เรื่องเดิม, หน้า ๔๕.

^{๗๑} คณะกรรมการปรับปรุงบูรณะโบราณสถานจังหวัดสุโขทัย และจังหวัดกำแพงเพชร, เรื่องเดิม, หน้า ๕๓.

^{๗๒} งานบูรณะโบราณสถานจังหวัดสุโขทัย (พระนคร : ศิวพร, ๒๕๐๗), หน้า ๔๘.

๔.๒.๑.๑๖ วัดเชตุพน

วัดนี้สร้างก่อน พ.ศ.๑๕๕๕ เพราะมีข้อความในศิลาจารึกว่า เมื่อพระมหาเถรธรรมไตรโลกญาณทัสสีและศิษย์อยู่ที่วัดตะกวนแล้ว "จึงพ้ออยู่ที่หัวเจ้า ชนินนต์เข้าชุมนุมกับพระเชตุพน"^{๗๓} พระเชตุพน หมายถึงพระวัดเชตุพน

วัดเชตุพน ลักษณะวัดมีคูล้อมรอบ ภายในมีมณฑปเป็นหลักวัด กว้าง ๔ เมตร ยาว ๑๐ เมตร มีพระพุทธรูปสี่ลาวยุคานทิสตะวันตก พระพุทธรูปยืนคานทิสตะวันตก พระพุทธรูปนั่งคานทิสเหนือ และพระพุทธรูปนอนคานทิสใต้ คานทิสของมณฑปมีเจดีย์ ต่อจากเจดีย์ออกไปมีวิหารหลังหนึ่ง^{๗๔}

อนึ่ง มีวัดซึ่งปรากฏชื่อในสมัยสุโขทัย แต่ยังไม่ปรากฏพบในเวลานี้ ๔ วัด ได้แก่ วัดลังการาม วัดบูรพาราม ในศิลาจารึกหลักที่ ๕๓ พ.ศ.๑๕๔๓ กล่าวว่า สมเด็จพระราชเทพีศรีจุฬาลักษณ์ทรงทำนุบำรุง "ทั้งลังการามก็แล้ว คำนับทั้งบูรพารามก็แล้ว"

วัดสวรรคาราม วัดกัลยาณาวาส ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกหลักที่ ๕ พ.ศ.๑๕๔๕ ว่า

ถัดนั้นไซ้เราและสงฆ์ทั้งหลายถวายมหาธรรมราชาธิราช และศรีราชมาดาและปู่พระยา จึง...น มงคลวิธาคมหาเถรไว้ ในกัลยาณาวาส ถวายสุขบริโภคบริบูรณ์สิทธิทุกอัน ฉลี้นมงคล วิธาคมหาเถรไซ้ ให้สงฆ์ทั้งหลาย อันอยู่ในสวรรคารามบรรพต และสงฆ์อันอยู่ในกัลยาณาวาสนี้สมุขตากวย .ง...ขมิ...บาง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๗๓} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, เรื่องเดิม, หน้า ๔๕.

^{๗๔} คณะกรรมการปรับปรุงบูรณะโบราณสถาน จังหวัดสุโขทัย และจังหวัดกำแพงเพชร, เรื่องเดิม, หน้า ๕๕ - ๖๐.

ภิกษุผู้ใดคนหนึ่งก็ดี^{๗๕}

นอกจากนี้ศิลาจารึกยังได้กล่าวถึงการสร้างวัด เจดีย์ วิหาร ซึ่งมีได้ระบุชื่อ
ด้วย ได้แก่

พ.ศ.๑๕๐๐ อุบาสิกาชื่อดี "ก้อพระเจดีย์ ปั้นอิฐรองดินพระปรางค์ ๘๐๐๐ ก้อน"^{๗๖}

พ.ศ.๑๕๑๖ พอยี่ตัดณะและแมสร้อย "มีใจศรัทธาก่อพระเจดีย์อันตนหนึ่งได้ ๕๒
ศอก"^{๗๗}

พ.ศ.๑๕๒๗ พระมหาสังฆราชาสุกัญ "เอาหินผามากกระทำเป็นพระเจดีย์ ๔ คำน
พระชาตุมหาธรรมราชาควยกว้างได้ ๑๒ วา แล ๒ ศอก สูงได้ ๑๗ วาคาแซน"^{๗๘}

พ.ศ.๑๕๒๗ พนมโสดำ "ແຂ່ງທີ່เรือ่นคนเป็นพระพิหาร" และกระทำ "หอพระ
ปฏิภนธรรม"^{๗๙}

พ.ศ.๑๕๕๑ ออกศรีมาคา และแมสร้อยทองรวมกันสร้างกุฎีและพิหาร^{๘๐}

^{๗๕} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๕๖.

^{๗๖} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี
สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๖๒.

^{๗๗} _____, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๕๘.

^{๗๘} _____, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๕๘.

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖ - ๑๒๗.

^{๘๐} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี
สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๗๘ - ๗๙.

๒.๒.๒ การอุทิศที่ดินและผู้คน

เมื่อสร้างวัดแล้วก็มีการอุทิศถวายที่ดินและผู้คนแก่วัด ที่ดินที่ถวายแก่วัดมักมีขนาดกว้างใหญ่ เป็นที่ นา สวน หรือ หมู่บ้าน เช่น ในศิลาจารึกหลักที่ ๔๕ พ.ศ.๑๕๕๕ กล่าวถึงการถวายที่ดินของ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์และพระมเหสี ว่า

จึงพ้ออยู่ที่หัวเจ้า ข มีศาสน์ ข ใหน่าไว้กับอาราม ๔๐๐
 ไร่ แม้อยู่หัว ข ใหน่า ๓๓๕ ไร่ นี้เป็นนาแจก นายสรศักดิ์
 ขอป่าสร้างเป็นนาแก่พ้ออยู่ที่ในตำบลมานสุกพอนนอย ทาน
 มีพระศาสน์ว่าให้ชักป่าใหม่บรรจบนานั้นให้พันไร่ไว้กับอาราม
 อยูมาพระมหาเถร ข แดงนาไว้กับมหาเจดีย์ ๔๐ บ้าน
 (คือไว้) นากับพระวิหาร ๑๔๐ อยู่บ้านไผ่ลอมและบ้านทอด
 นาจึงหันอยู่บ้านสุกพอนนอย ๒๐๐ บ้านวังคืด ๒๐ บ้านป่าขาม
 ๒๐ บ้านศาลโจะ ๒๐ บ้านหนองบัวหลวง ๔๐ นากับหอพระอยู่
 หนองยางนอย ๓๐ หัวฝ่ายสองวาย ๒๕ นาสงฆ์ ๓๕๐ อยู่
 ไรชอน ๔๐๐ บ้านละกันนอย ๔๐ ละกันหลวง ๔๐ บ้านคง
 ๒๐^{๔๑}

ส่วนการถวายผู้คนใน พ.ศ.๑๕๐๒ พระมหาธรรมราชาลิไททรงโปรดฯ ให้สร้างวัด
 ป่าแดงแล้ว "ให้คนสิบหาเรือน"^{๔๒} พ.ศ.๑๕๓๒ พนมไสดำ "ไว้คนเรือนหนึ่ง"^{๔๓} แก้ววัด

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖ - ๘๗.

^{๔๒} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๕๓.

^{๔๓} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี
 สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑, หน้า ๑๒๘.

พ.ศ. ๑๙๔๒ สมเด็จพระราชเทพีศรีจุฬาลักษณ์ทรง "ประดิษฐานผู้คนอันแต่งกับปรการพยาบาลทั้งหลายหาเรือน มีประธานคือนายเชียงศรีจันทร์"^{๔๔} และ พ.ศ. ๑๙๕๕ นายอินทสรศักดิ์ได้อวายน "โพรสิบเรือน"

การอุทิศที่ดินและผู้คนแก่วัดนี้ได้ออกทอดมาถึงสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ เรียกว่า การกัลปนา

ในประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกัลปนาสมัยอยุธยาภาคที่ ๑ ไคอธิบายความหมาย คำกัลปนาวา เป็นเรื่องที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานที่ดินไร่นาอันเป็นของหลวง รวมทั้งผู้คนชายหญิงซึ่งเรียกว่า ข้าพระโยมสงฆ์ให้แก่วัดเป็นเค็ดขาด ใครจะล่วงละเมิดมิได้ การถวายที่ดินนั้นเพื่อให้วัดที่ทรงพระบรมราชูทิศเก็บผลประโยชน์บำรุงพุทธศาสนา ส่วนการถวายข้าพระโยมสงฆ์เพื่อให้เป็นผู้ปรนนิบัติพระสงฆ์และทำไร่นาเพาะปลูกพืชผลบนที่ดินที่ทรงพระบรมราชูทิศและนำผลที่ได้ถวายเป็นของสงฆ์ เพื่อเป็นปัจจัยบำรุงเลี้ยงชีวิต พระภิกษุสงฆ์จะได้บำเพ็ญสมณธรรมมิต้องกังวลในเรื่องอาหาร การถวายข้าพระนี้จะต้องมีจำนวนตั้งแต่ ๒๕ ครอบครัวขึ้นไป ข้าพระเหล่านี้ได้รับตราคุ้มห้ามเป็นสิทธิพิเศษ ไม่ถูกเกณฑ์เค็ดอื่น เกณฑ์ส่วย เกณฑ์ศึก เกณฑ์เข้ารับราชการ^{๔๕}

คำว่า กัลปนา ในสมัยสุโขทัยมีความหมายต่างจาก ความหมายสมัยอยุธยา และรัตนโกสินทร์ ปรากฏคำกัลปนา ในศิลาจารึก ๓ หลัก

ศิลาจารึกหลักที่ ๑๑ มีข้อความว่า

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๔๕} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี

สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกัลปนาสมัยอยุธยาภาค ๑ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐), หน้า ก, ข.

พระมหาธรรมราชาลิไท.....มาทางไม้ไค่ ก่อนเห็น
 ก่อนมา มา.....วัดเองด้วยมือท่าน แล้วจึงกระทำ.....
 ก ขณะนี้มีอโหสิกรรมมองก้อเจกีย.....มหาโพธิ์ไว้เหนือ
 จอมเขาสุมน.....กลางเวียงไชร์ไท่กอรามเจกียราม
 พิหาร.....พุทธประภีมา คุงาณหนักหนาในพิหาร.....
 มหาโพธิ์อันเอาหนวย พรรณ.....ประติษฐานในรามอวาต
 นั้น ชุคตระพัง.....บัวหลายพรรณเป็นบุษบาให้ขาด.....
 ณ ฝูงนั้นไ้งามจึงถองสดับธรรม..... น กัลปนาบุญไป
 ผากพระญาพระราม^{๔๖}

และในศิลาจารึกหลักที่ ๑๓ พ.ศ. ๑๙๔๒ กล่าวถึงการสร้างวัดอโศการามของ
 สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ มีข้อความตอนหนึ่งว่า "อันว่าแลนิสงส์กึ่งนี้ สมเด็จพระราช
 เทวีเจ้าท่านแสงแกลงกัลปนาให้เป็นโกฏฐาสบุญใจนาไปแดสมเด็จบุพระยา พ้อออกแมออก
 ทาน อิกสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช...."^{๔๗}

คำว่า กัลปนา ในศิลาจารึกทั้ง ๒ หลัก มีความหมายว่า อุทิศส่วนบุญแก่ดวงลับไป
 แล้ว ในกรณีที่อุทิศที่ดินและผู้คน ท่านใช้คำว่า ให้ - ไว้ หรือ ไว้

ในเรื่องการอุทิศผู้คนในสมัยสุโขทัยไม่ปรากฏการใช้คำว่า ข้าพระ ทานใช้คำว่า คน
 หรือ ไพร และการถวายผู้คนนี้มีไค่จำกัดวอยางต่ำตอง ๒๕ เรือน เหมือนสมัยอยุธยาเท่า
 ที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย จำนวนผู้คนอุทิศน้อยที่สุด คือ หนึ่งเรือน จำนวนมากที่สุดคือ
 ห้าสิบเรือน ถ้ามีจำนวนหลายครัวเรือนก็จะแต่งตั้งผู้ไค่คนหนึ่งเป็นหัวหน้า เพื่อช่วยพระภิกษุสงฆ์

^{๔๖} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๗๗.

^{๔๗} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี
 สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๔๔.

ปกครองดูแล หนึ่ง การถวายผู้คนในสมัยสุโขทัย มีได้จำกัดว่าเป็นพระราชกิจของพระมหากษัตริย์เท่านั้น แม้พระมหาลี หรือประชาชนทั่วไป ถ้ามีจิตศรัทธาก็ถวายที่ดินและผู้คนแก่วัดได้ตามกำลังความสามารถ

ในประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกัลปนาสมัยอยุธยาภาคที่ ๑ อธิบายว่า การอุทิศที่ดินและผู้คนเป็นของสงฆ์ได้ตกทอดมาถึงรัชการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เลิกทาส บุคคลที่เป็นข้าพระโยมสงฆ์ก็พลอยได้สิทธิจากพระราชนิโองการนั้น และทรงให้เพิกถอนสิทธิพระกัลปนาทั้งหมดในปลายรัชกาลของพระองค์ด้วย^{๘๘}

๔.๒.๓ การถวายสิ่งของเครื่องใช้แก่พระสงฆ์

คนในสมัยสุโขทัยได้เอาใจใส่ดูแลจัดหาสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นสำหรับพระภิกษุสงฆ์ด้วย สิ่งของซึ่งถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ตามที่มีหลักฐานมีดังต่อไปนี้คือ

เงิน - ทอง ถวายครั้งละจำนวนมาก เงินที่ถวายในสมัยสุโขทัยมักเป็นเบี้ย ดังเช่นปรากฏข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๑ พุทธนารามคำแหง "บริพารกถิน โอยทานแก่ปีแล่ ฦิบลัน คำว่า ฦิบลัน คือ สองลัน ในที่นี้เข้าใจว่าหมายถึงสองลันเบี้ย เพราะเบี้ยเป็นเงินปลีกที่มีราคาต่ำสุด นายเฉลิม ขงบุญเกิด อธิบายเรื่องเบี้ยไว้ในหนังสือเรื่อง เหรียญกษาปณ์ในประเทศไทยว่า

เบี้ย เป็นสิ่งที่ราษฎรใช้เป็นเงินปลีกที่มีราคาต่ำสุด คนนิยมใช้เบี้ยเป็นสิ่งแลกเปลี่ยนมานานแล้ว และในสมัยสุโขทัยก็ใช้เหมือนกัน ดังปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัยว่า ในการทอดกฐินต้องมี "พนมเบี้ย พนมหมาก" หมายความว่าต้องนำเบี้ยไปถวายวัด เช่นเดียวกับหมาก หรือ

ผลไม้มานี้ ในสมัยอยุธยาทางราชการถือว่า เบี้ยเป็นสิ่งสำคัญถึงกับออกกฎหมายค่าปรับใหม่ ค่าละเมิด ค่าไถ่โทษเป็นจำนวนเบี้ย ดังปรากฏในจดหมายเหตุท่านน พงศาวดาร รวมทั้งจดหมายเหตุของพวกฝรั่งที่เขามาค้าขายในอยุธยาด้วย...

เบี้ย คือ หอยชนิดหนึ่งที่หายากมาก พ่อค้าชาวอินเดียนำเข้ามาขายในเมืองเรา ราคาของเบี้ยนั้นไม่แน่นอน สุดแต่พ่อค้านำเบี้ยเขามามากหรือน้อย แต่ตามปกติ ๑ เฟื้อง จะแลกได้ประมาณ ๘๐๐ เบี้ย^{๘๘}

ใน พ.ศ. ๑๕๐๘ พระมหาธรรมราชาลิไท์ทรงอุทิศ ทองหมื่นหนึ่ง เงินหมื่นหนึ่งและ เบี้ยสิบล้าน เนื่องในพระราชพิธีออกพรรษา^{๘๙}

ในศิลาจารึกหลักที่ ๑๐๖ พ.ศ. ๑๕๓๒ พนมไสดำถวายทองสิบตำลึง เงินพันสาม และ เบี้ยล้านสี่แสนสี่หมื่น^{๙๐}

ศิลาจารึกหลักที่ ๘๗ พ.ศ. ๑๕๔๒ สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ อุทิศเงินถวาย

^{๘๘} เฉลิม ยงบุญเกิด, เหรียญกระษาปณ์ในประเทศไทย (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๑๓), หน้า ๘๑.

^{๘๙} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๓๒.

^{๙๐} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๑๒๘.

วัด ๒๐๐ โกฎิเบี้ย^{๕๒}

และศิลาจารึกหลักที่ ๕๕ ไม่มีศักราช อุนาสึกาซ้อซี้ ถวายเงินแคววัด ๒๐๐๐ เบี้ย^{๕๓}

การถวายเงิน - ทอง - เบี้ย นี้ นอกจากจะได้ถวายตามกำลังความศรัทธาและความสามารถแล้ว เขาใจว่าผู้ถวายคงจะได้พิจารณาตามความเหมาะสมด้วยว่า วัดนั้นมีความจำเป็นต่องิไขจ่ายมากน้อยเพียงใด อาทิ สมเด็จพระรราชเทพศรีจุฬาลักษณ์ ถวายผู้คนแควพระภิกษุสงฆ์จำนวน ๕๐ ครว้เรือนแล้ว จำนวนเงิน ๑๐๐ โกฎิเบี้ย ตามที่ถวายก็เหมาะสม

นอกจากเงิน - ทอง - เบี้ย แล้ว อาหารก็เป็นปัจจัยสำคัญยิ่ง ในเรื่องนี้คนในสมัยสุโขทัยได้จัดหาไว้ให้พระภิกษุสงฆ์โดยมิขาดตกบกพร่อง ดัง เช่น พ.ศ.๑๙๔๒ สมเด็จพระรราชเทพศรีจุฬาลักษณ์ ทรงสร้างวัดอโศการาม ต่อจากนั้นทรงถวายข้าวเปลือก ๒๕ เกวียนแคววัดเป็นประจำทุกปี^{๕๔}

ส่วนสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ มี จีวร บาตร พัดสวดธรรม บังงา ฟูก หมอนนอน หมอนนั่ง เสื้อ แขนหนังสือ (จรามขัน) เต่าปูน สลึง ขันกินน้ำ ขันเชิงห้า ประทีป ดินเทียน กระดิ่ง ไหคินิสคอกไม้ ตะไล แวน ชามลาย ชามเล็ก ผ้าเช็ดหน้า ผากะแสง ผาขาวมา ผาสนับเชิง อาหาร ชงเล็ก ชงประฎาก พาทย์ แตร สังข์ หอง กลอง และเขาควาง

อนึ่งยังได้จัดหาสัตว์พาหนะ มี ช้าง ม้า วัว ควาย ถวายแคววัดด้วย^{๕๕} ช้างและม้าใช้สำหรับบรรทุกขนส่งสิ่งของ และเป็นพาหนะในการเดินทาง ส่วนวัวและควายใช้ประโยชน์

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

ในการทำอะไรใดนาในที่นี้ซึ่งมีผู้ทศยกให้เป็นที่เก็บเกี่ยวผลประโยชน์สำหรับวัด

สังเกตได้ว่า การถวายสิ่งของต่าง ๆ แก้วัดในสมัยสุโขทัย ผู้ให้คำนึงถึงประโยชน์ในการใช้ และมีความละเอียดลออในการเลือกสิ่งของที่ถวาย แม้แต่สิ่งของเล็กน้อย แต่เป็นสิ่งจำเป็นซึ่งพระสมณได้ใช้ในชีวิตประจำวันก็ได้ซาคตกบถพรอง อาทิ เท้าปูน

✓ คนในสมัยสุโขทัยได้แสดงให้เห็นว่า การจัดหาสิ่งของเครื่องใช้ สัตว์พาหนะ อาหารที่จำเป็นสำหรับพระภิกษุสงฆ์เป็นหน้าที่ที่สำคัญของพุทธศาสนิกชน และเป็นการทำนุบำรุงพุทธศาสนาที่จำเป็น เพราะการบำรุงพระสงฆ์เท่ากับได้บำรุงหลักธรรมอันประเสริฐ เหตุว่าพระสงฆ์เป็นผู้สั่งสอนพระธรรมของพระพุทธเจ้าแก่ประชาชน และพระสงฆ์นั้นมีโคประกอบอาชีพตั้งผู้ครองเรือน จึงเป็นหน้าที่ของผู้ครองเรือนจะบำรุงพระสงฆ์ด้วยการจัดหาสิ่งของเครื่องใช้ อาหาร และอื่น ๆ เพื่อให้ท่านได้ดำรงอยู่ในสมณเพศด้วยความสะดวกไม่เคื้อครอน

๒.๒.๔ การประดิษฐานพระธาตุและการปลุกตนพระศรีมหาโพธิ

การทำนุบำรุงพุทธศาสนาของคนในสมัยสุโขทัยอีกประการหนึ่ง คือ การประดิษฐานพระธาตุ และปลุกตนพระศรีมหาโพธิ

การสร้างพระเจดีย์ หรือพระสถูปบรรจุพระธาตุนั้น เกิดขึ้นครั้งแรกภายหลังที่ถวายเพลิงพระพุทธสรีระเสร็จเรียบร้อยแล้ว กษัตริย์ และพราหมณผู้ครองนคร ๙ นคร คือ พระเจ้าอชุตศัทรุ แห่งกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ กษัตริย์ลิจฉวี แห่งกรุงเวสาลี แคว้นวัชชี กษัตริย์ศากยะ แห่งกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ กษัตริย์ภูลี แห่งเมืองกิลลิกับปะ กษัตริย์โกลิยะ แห่งเมืองรามคาม กษัตริย์มัลละแห่งเมืองปาวา และมหาพราหมณแห่งเมืองเวกुरुทีปกะ โคแบ่งส่วนของพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า แลวนำไปสร้างเจดีย์บรรจุไว้สักการะบูชาในเมืองของตน^{๘๖}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ใน คำานาน

^{๘๖} พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๐ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๒ ทีฆนิกาย มหาวรรค (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๕), หน้า ๑๕๘ - ๑๕๙.

พระพุทธรูปเจดีย์ว่า

ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ทรงโปรดให้รวบรวมพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้ามาแบ่งแจกไปบรรจุไว้ในพระสถูปซึ่งสร้างขึ้น ณ ที่ต่าง ๆ ในสมัยนั้นมากมายหลายแห่ง ขอนี้มีโบราณวัตถุประกอบเป็นหลักฐานคួយ พระสถูปที่บรรจุพระธาตุซึ่งสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศก ยังปรากฏอยู่หลายแห่ง ทั้งที่ในอินเดียและลังกาทวีป จึงยุติได้ว่าประเพณีที่นิยมในการสร้างพระสถูปเป็นพุทธรูปเจดีย์มีขึ้นแพร่หลายตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกแจกพระบรมธาตุเป็นต้นมา^{๕๗}

เมื่อพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียเข้ามาเผยแผ่ตั้งมั่นในประเทศไทยแล้ว ไทยก็ได้รับเอาความนิยมในการสร้างพระเจดีย์บรรจุพระธาตุคួយ อาทิ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม แต่หลังจากสมัยทวารวดี ความนิยมในการสร้างพระธาตุเจดีย์เสื่อมลง เพราะไม่อาจหาพระบรมธาตุได้ ครั้นถึงสมัยสุโขทัย เมื่อรับนับถือพุทธศาสนาแบบลังกา กลับเชื่อกันว่าพระบรมสารีริกธาตุหาได้ในลังกาทวีป จึงกลับนิยมนำพระธาตุมาบรรจุในพระเจดีย์อีก^{๕๘}

คួយเหตุนี้ พระธาตุในสมัยสุโขทัยส่วนใหญ่ได้นำมาจากประเทศลังกา ปรากฏหลักฐานการขุดพระธาตุในประเทศไทยเพียงหลักฐานเดียวคือ พ.ศ. ๑๘๒๘ ศิลจารึกหลักที่ ๑ ว่า

^{๕๗} สมเด็จเจ้าพระยาบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์, (ธนบุรี : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๓), หน้า ๒๔.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

พอขุนรามคำแหงทรงชุดพระธาตุกลางเมืองศรีสัชชนาลัยแล้ว ทรงสร้างพระเจดีย์บรรจุพระ
ธาตุนั้นไว้^{๙๙} พระธาตุนอกจากนี้แล้ว ไทลวนนำมาจากลังกาทั้งสิ้น กล่าวคือ

ในสมัยพระยาเลอไทย สมเด็จพระศรีศรัทธาราชจุลามาภิไธยได้นำพระศรีรัตนธาตุ พระคิ
วธาตุ และพระทันตธาตุ จากประเทศลังกามาประดิษฐานในมณฑลพุกศรีชุม^{๑๐๐}

พ.ศ. ๑๙๐๐ พระมหาธรรมราชาลิไทย ทรงนำพระศรีรัตนมหาธาตุจากประเทศลังกา
มาประดิษฐานไว้ที่วัดนครชุม ดังปรากฏข้อความว่า

ศักราช ๑๒๗๙... ศรีสุริยพงษ์มหาธรรมราชาธิราช
หากเอาพระศรีรัตนมหาธาตุนั้นมาสถาปนาในเมืองนคร
ชุมปีนั้น พระมหาธาตุนั้นไซ้ธาตุนั้นสามานย์ คือ พระธาตุ
แท้จริงแล เอาลูกแต่ลังกาทวีปุนมาค้าย^{๑๐๑}

และใน พ.ศ. ๑๙๔๒ สมเด็จพระราชเทพศรีจุฬาลักษณ์ ทรงได้พระธาตุมาจากประเทศ
ลังกา ๒ องค์ องค์ขนาดกลางเท่าเมล็ดข้าวสารหักสี่แฉกเล็ก องค์ขนาดเล็กเท่าเมล็ดผักกาด

^{๙๙} คุปทที่ ๓, หน้า ๗๕ - ๗๖.

ปัจจุบันยังไม่ปรากฏหลักฐานว่า พระธาตุที่เมืองศรีสัชชนาลัยสมัยพอขุนราม
คำแหงนี้ มีมาแต่ครั้งใด ทั้งนี้เป็นเรื่องที่นักศึกษาคิดตามอย่างยิ่ง เพราะหา ความเชื่อเรื่อง
พระธาตุเป็นคตินิยมแบบลังกา การศึกษาคิดตามเรื่องนี้อาจช่วยใคร่ใคร่ได้ว่า พุทธศาสนา
แบบลังกา เขามาสู่สุโขทัยครั้งแรกเมื่อไร อย่างไรก็ตาม การมีพระธาตุกลางเมืองศรีสัชชนาลัย
เช่นนี้ แสดงให้เห็นว่า เมืองศรีสัชชนาลัยเป็นเมืองเก่าก่อนสมัยสุโขทัย

^{๑๐๐} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๔๔.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

สี่คอกพิบูลแห่ง ทรงบรรจุพระธาตุ ๖ องค์ไว้ในระเร่ยกที่วัดโสมการาม^{๑๐๒}

นอกจากการประดิษฐานพระธาตุแล้ว คนในสมัยสุโขทัยยังมีจิตเลื่อมใสศรัทธานิยมการปลุกตนพระศรีมหาโพธิ์ด้วย ตนพระศรีมหาโพธิ์ซึ่งปลุกในสมัยสุโขทัยล้วนนำมาจากประเทศลังกาทั้งสิ้น อาทิ พ.ศ.๑๕๐๐ พระมหาธรรมราชาลิไททรงปลุกตนพระศรีมหาโพธิ์ไว้ในวัดนครชุม เป็นต้น

๔.๒.๕ การสร้างพระพุทธรูปและพระพิมพ์

วิธีการทำนุบำรุงพุทธศาสนา ซึ่งเป็นที่นิยมในสมัยสุโขทัยอีกวิธีหนึ่ง คือ การสร้างพระพุทธรูปและพระพิมพ์เป็นเครื่องสักการบูชาแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ศิลปินทั้งหลายหลักกล่าวว่า วัดวาอารามต่าง ๆ สมัยสุโขทัยมีพระพุทธรูปขนาดใหญ่จนยจำนวนมา และพระมหากษัตริย์ ประชาชนก็มีใจศรัทธาในการสร้างพระพุทธรูป ดังเช่น

ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ กล่าวว่า กรุงสุโขทัยในเวลานั้นพร้อมด้วยพระพุทธรูปจำนวนมาก กลางเมืองสุโขทัย คือ ในวัดพระมหาธาตุ มี พระพุทธรูปทอง พระอัฐฐารศ พระพุทธรูป พระพุทธรูปอันใหญ่ พระพุทธรูปอันราม ในอรัญญิกมี "พระอัฐฐารศอันหนึ่งลูกยื่น" และทางทิศเหนือมี "พระอจน"^{๑๐๓}

พ.ศ.๑๘๘๒ เจ้าเมืองตรอกสลอบ และแขวง "ชวนลูกเจ้าลูกขุนมนายไพรไทย ทั้งชาวแม่ชาวเจ้าทั้งหลาย พิมพ์รูปพระคายนะเข็ญ คายนะคินโคหมิ่นพันร้อยแปดอัน"^{๑๐๔}

^{๑๐๒} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๕๕.

^{๑๐๓} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๕.

^{๑๐๔} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๑๓๔.

ประมาณ พ.ศ.๑๕๐๐ พระเทพาหาราช ได้สร้างพระพุทธรูปองค์หนึ่ง (ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง จังหวัดสุโขทัย)^{๑๐๕}

และประมาณ พ.ศ.๑๕๐๐ นี้ อุนาสีกาชื่อ สี ได้พิมพ์พระ ๑๕๐๐ หลอพระไตรโลกและกระทำพระพุทธรูป^{๑๐๖}

พ.ศ.๑๕๐๔ พระมหาธรรมราชาลิไททรง "ฉลองพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ที่ทรงหล่อเท่ากับพระองค์พระพุทธรูปเป็นเจ้า ซึ่งประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัยนี้โดยบูรพทิศคานพระมหาชาตุนัน"^{๑๐๗}

พ.ศ.๑๕๑๓ พระมหาสุมนเถระได้เชิญชวนพระเจ้ากือนาแห่งเมืองลำพูนและประชาชนสร้าง "พระยืน" ขึ้นถวายศิลาแลง^{๑๐๘}

พ.ศ.๑๕๑๔ พอยศักดิ์และแม่สร้อย ได้สร้างพระเจดีย์ และถวายเครื่องประจุพระทอง ๒๐ องค์ พระเงิน ๒ องค์ และพระคัมภีร์ ๑๖๑ องค์^{๑๐๙}

พ.ศ.๑๕๒๒ ป่านางคำเย็บ ได้สร้างพระพุทธรูป ไม่ได้บอกจำนวน^{๑๑๐}

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑ - ๖๒.

^{๑๐๗} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๕๔.

^{๑๐๘} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๑๓๙.

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

^{๑๑๐} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๘๙.

พ.ศ.๑๙๒๗ พนมไสค์คำ ไคสร่างพระบศสูง ๑๘ ศอกองค์หนึ่ง และพระหินอีกองค์หนึ่ง^{๑๑๑}

พ.ศ.๑๙๕๖ เจ้าเถรศรีเทพภิรมานนท์ เจ้าเมืองชัยนาท แมนางสร้อยทอง ยาออกศรี
แมอาม แมนอย และพองัว ไครวมกันสร้างพระทอง ๒ องค์ พระเงิน ๑๒ องค์ พระดีบุก ๒๒๐
องค์ และพระพิมพ์^{๑๑๒}

นางนพมาศก็ได้พรรณนาถึงความพรั่งพร้อมของพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยไว้ว่า

หนึ่งโสด ควรจะอัครรายด้วยพระพุทธรูปปฏิมากรซึ่งประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถ และพระวิหารใหญ่ย่อมอันเป็นที่สักการบูชาทั่วไปทุกพระอารามย่อมหล่อด้วยตามพะโลหะ พระพุทธรูปเป็นประธานนั้น หน้าสมาธิกว้างยี่สิบศอกก็มี สิบหกศอกก็มี สิบสองศอกก็มี ยี่งหยอนอยู่ในระวางนี้ก็มี และพระพุทธรูปสูงสี่สิบแปดศอกก็มี หยอนลงมาในระวางจนสิบสองศอกก็มี อันพระพุทธรูปปฏิมากรใหญ่ ๆ ดังกล่าวนี้มีเป็นหลายพระองค์ และพระพุทธรูปน้อย ๆ กับพระอรหันตรูปนั้น ย่อมมีเป็นอันมากกว่ามาก เหลือที่จะนับจะประมาณ บางพระองค์ก็หล่อด้วยตามพะโลหะ บางพระองค์ก็กระทำด้วยศิลาทั้งแท่ง ล้วนแตงามด้วยพระพุทธรูปลักษณะ แล้วย่อมไปด้วยสุวรรณเปลวน้ำ สีมรุ้ง เรื่องสถิติบัลลังก์ทอง ควรจะเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้ใดนมัสการ^{๑๑๓}

^{๑๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

^{๑๑๒} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี
สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๘๗ - ๙๐.

^{๑๑๓} นางนพมาศ, "นางนพมาศ," สุภาวดีพระร่วงและนางนพมาศ (พระนคร :
โรงพิมพ์สหกรณ์ขายส่งแห่งประเทศไทย, ๒๕๐๕), หน้า ๑๐

ข้อความในหนังสือนางนพมาศนี้เป็นความจริง เพราะปรากฏว่าพระพุทธรูปขนาดต่าง ๆ ซึ่งนางนพมาศได้กล่าวถึงนั้น ก็ยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน พระพุทธรูปหน้าสมาธิ กว้างสี่สิบสอง คือ พระพุทธรูปศิลาแดงปางมารวิชัย ในวิหารวัดศรีชุม ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ เรียกว่า "พระอจน"^{๑๑๔} พระพุทธรูปหน้าสมาธิกว้างสิบหกศอกนายมะลิ โลกสันเทียะ กล่าวว่ามีอยู่ในวิหารวัดพระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย^{๑๑๕} ส่วนพระพุทธรูปหน้าสมาธิสิบสองศอก มีเป็นจำนวนมาก อาทิ พระศรีศากยมุนี หรือที่ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ เรียกว่า พระพุทธรูปทอง เป็นพระประธานในพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดฯ ให้ขุดลอกกรุงเทพฯ ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม^{๑๑๖} แต่พระสถารศยันสี่สิบแปดศอกนั้น เข้าใจว่า "สี่" เกินมา คงจะหมายถึงพระยืนขนาดสูงสิบแปดศอก ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า พระอัญญาราส ดังเช่น พระพุทธรูปยืนภายในซุ้มพระทางคานเหนือและคานใต้วัดพระมหาธาตุ^{๑๑๗} ที่สูงกว่าสิบแปดศอกก็มี ไคแก่ พระพุทธรูปยืนปูนปั้นปางประทานอภัย^{๑๑๘} และที่นางนพมาศกล่าวว่า พระพุทธรูปในสมัยสุโขทัย "มีเป็นอันมากกว่ามากเหลือที่จะนับจะประมาณ" นั้นก็เป็นความจริง นายมะลิ โลกสันเทียะ ซึ่งเคยเป็นหัวหน้าหน่วยกรมศิลปากร ๓ จังหวัดสุโขทัย กล่าวว่า พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยเฉพาะที่อยู่ในเมืองสุโขทัย มีไม่น้อยกว่า ๕๐๐๐ องค์^{๑๑๙} พระพุทธรูป

^{๑๑๔} ทะเบียนโบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๑๖), หน้า ๑๔๘.

^{๑๑๕} สัมภาษณ์ นายมะลิ โลกสันเทียะ ๒๐ มีนาคม ๒๕๑๘.

^{๑๑๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีอนันต์, ๒๕๑๕), หน้า ๕๐ - ๕๑.

^{๑๑๗} ทะเบียนโบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร, หน้า ๑๔๖.

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๓.

^{๑๑๙} สัมภาษณ์ นายมะลิ โลกสันเทียะ ๒๐ มีนาคม ๒๕๑๘.

เหล่านี้ได้มีผู้นำมาไว้ที่กรุงเทพฯ หลายองค์ ตามที่ปรากฏในตำนานพระพุทธรูปสำคัญ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มี ๔ องค์ นอกจากพระศรีศาสดายมุนี วัดสุทัศน์เทพวรารามแล้วก็มี

พระไสยา วัดบวรนิเวศวิหาร ยาวแต่พระบาทถึงพระจุฬา ๖ ศอกคืบ ๔ นิ้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เชิญมาจากเมืองสุโขทัยแต่ครั้งที่พระองค์ยังทรงผนวช สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า พระไสยาองค์นี้มีลักษณะงามกว่าพระไสยาองค์อื่น ๆ ทั้งสิ้น^{๑๒๐}

พระทศพลญาณ วัดบรมนิวาส หน้าตักกว้าง ๓ ศอก พระสีทวารุถ วัดพิชัยญาติ หน้าตักกว้าง ๕ ศอก เป็นฝีมือช่างครั้งกรุงสุโขทัย นำมาจากเมืองพิษณุโลก^{๑๒๑}

พระสุรภีพุทธพิมพ์ วัดปริณายก หน้าตัก ๓ ศอกคืบ ๔ นิ้ว^{๑๒๒}

พระร่วงโรจนฤทธิ์ ศรีอินทราทิตย์สวรรโฆภาร มหาวชิราวุธราชูปถัมภ์นิยบพิตร วัดพระปฐมเจดีย์ เป็นพระยืนห้ามสมุทร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยุพราช เสด็จตรวจคนของโบราณในมณฑลฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ พบพระพุทธรูปองค์นี้ประดิษฐานอยู่ในพื้นวิหารวัดโบราณในเมืองศรีสัชชนาลัย จึงโปรดฯ ให้เชิญมากรุงเทพฯ ต่อมาได้อัญเชิญไปประดิษฐานไว้ในซุ้มพระวิหารทิศเหนือ ทรงบันไดใหญ่ที่องค์พระปฐมเจดีย์^{๑๒๓}

^{๑๒๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๒๑.

^{๑๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๑๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓ - ๓๔.

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

พระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ พระศาสดา และพระเหลือ มีประวัติกล่าวไว้ในพงศาวดารเหนือว่า พ.ศ.๑๕๐๐ พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก แห่งเมืองเชียงใหม่ ใ้ก่อสร้างเมืองพิษณุโลกให้แก่พระราชโอรส ในโอกาสที่สร้างเมืองนั้น ทรงพระราชศรัทธาหล่อพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ขึ้น ๓ องค์ ในครั้งแรกสำเร็จเพียง ๒ องค์ คือ พระพุทธชินสีห์ และพระศาสดา แต่รูปพระพุทธชินราชนั้นทองไม่แล่นสมบูรณ์ ข้างใ้ทำหุ่นรูปใหม่ แล้วหล่อทองถึง ๔ ครั้ง จึงสำเร็จ ต่อจากนั้นใ้เอาทองที่เหลือมาปั้นหุ่นพระพุทธรูปหน้าตักศอกเศษ เรียกว่า พระเหลือ^{๑๒๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า พระยาศรีธรรมไตรปิฎกในพงศาวดารเหนือ คือ พระมหาธรรมราชาลิไท แห่งสุโขทัย เพราะชื่อพระยาศรีธรรมไตรปิฎกไม่ปรากฏในพงศาวดารเมืองเชียงใหม่และเชียงใหม่ และลักษณะพระพุทธรูปเป็นแบบลังกา กษัตริย์สุโขทัยผู้ทรงไตรปิฎกมีแต่พระองค์เดียว คือ พระมหาธรรมราชาลิไท^{๑๒๕} อย่างไรก็ตามในหนังสือนางนพมาศใ้กล่าวว่า พระพุทธชินสีห์ พระพุทธชินราช ประดิษฐานอยู่ที่วัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย ในพระราชพิธีวิสาขบูชา พระร่วงใ้เสด็จไปนมัสการ พระพุทธชินสีห์ พระพุทธชินราช^{๑๒๖}

ในปัจจุบัน พระพุทธชินราชและพระเหลือ ประดิษฐานอยู่ที่วัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลก พระพุทธชินสีห์ และพระศาสดา ประดิษฐานอยู่ที่วัดบรมนิวาศนวิหาร

พระพุทธรูปสำคัญในสมัยสุโขทัยอีกองค์หนึ่ง คือ พระพุทธลีลึงค์

พระพุทธลีลึงค์ มีประวัติต่างกับพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ คือ มีใ้สร้างขึ้นในประเทศไทย แต่ใ้ไทยใ้ได้นำมาจากประเทศลังกา มีกล่าวอยู่ในชินกาลมาลีปกรณ์ ลีลึงคินิทาน ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช และตำนานเมืองพัทลุง แต่เอกสารเหล่านี้มีข้อความไม่ลงกันในเรื่อง

^{๑๒๔} ประชุมพงศาวดารเล่ม ๑ (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๒๔ - ๒๗.

^{๑๒๕} สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๗๒-๗๓.

^{๑๒๖} นางนพมาศ, เรื่องเดิม, หน้า ๗๖.

ศักราช และพระนามกษัตริย์สุโขทัยผู้ส่งทูตไปขอพระพุทธรูปทองคำจากลังกา ผู้เขียนขอเสนอหลักฐานว่าพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ คือ กษัตริย์สุโขทัยผู้นำพระพุทธรูปทองคำมาประดิษฐานที่กรุงสุโขทัย

ในชินกาลมาลีปกรณ์ กล่าวว่า ใน พ.ศ.๑๔๐๐ กษัตริย์สุโขทัย ทรงพระนามว่า โรจราช และกษัตริย์นครศรีธรรมราช ส่งราชทูตไปขอพระพุทธรูปทองคำจากกษัตริย์ลังกา แล้วนำมาประดิษฐานในเมืองสุโขทัย^{๑๒๗}

คำว่า "โรจราช" แปลตามรูปศัพท์ว่า พระราชาผู้รุ่งเรือง ศัพท์นี้คงมาจากคำไทยว่า "พระร่วง" ร่วง ในภาษาไทยแปลว่า รุ่งเรือง^{๑๒๘} ผู้แต่งชินกาลมาลีปกรณ์จึงใช้คำว่าโลจราช ซึ่งมีความหมายเหมือนกัน

พระนามกษัตริย์สุโขทัยที่ปรากฏในชินกาลมาลี มีชื่อโรจราชเท่านั้นที่แปลว่า รุ่งเรืองได้ ลำดับกษัตริย์ต่อมา คือ รามราช ปาลราช อุทกโชตกถราช และลิหะเขย มีความหมายอย่างอื่น ไม่แปลว่า รุ่งเรือง และในการลำดับพระนามกษัตริย์ในชินกาลมาลี ได้ลำดับโรจราชเป็นกษัตริย์องค์แรก ในศิลาจารึกก็ได้ลำดับ พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ เป็นกษัตริย์สุโขทัยองค์แรก โรจราชจึงน่าจะหมายถึง พ่อขุนศรีอินทราทิตย์.

ในศิลาหินนิทาน มีเนื้อความเช่นเดียวกับใน ชินกาลมาลี แต่กำหนดศักราชเร็วกว่าถึง ๓๐๐ ปี คือ กล่าวว่ากษัตริย์สุโขทัยเสด็จไปรับพระพุทธรูปทองคำใน พ.ศ.๑๕๐๐ ทั้งนี้ได้ลำดับกษัตริย์สุโขทัยผู้เสด็จไปรับพระพุทธรูปทองคำเป็นกษัตริย์องค์แรกเช่นเดียวกับในชินกาลมาลี

ในพงศาวดาร จุฬวงษ ของลังกา ไม่ปรากฏเรื่องไทยส่งทูตไปขอพระพุทธรูปทองคำ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๑๒๗} รัตนปัญญาเถร, ชินกาลมาลีปกรณ์, แปลโดย ศาสตราจารย์ ร.ศ.ท. แสง มนวิฑูร (พระนคร : โรงพิมพ์สามมิตร, ๒๕๑๕), หน้า ๘๘.

^{๑๒๘} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๓, (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๓), หน้า ๘๕๕.

แต่ถ้าพิจารณาเรื่องราวในพงศาวดารของประเทศลังกาแล้ว การรับพระพุทธสิหิงค์จากลังกา คงจะเป็นเหตุการณ์สมัยพระเจ้าปรักกรมพาทูที่ ๒ ซึ่งครองราชสมบัติระหว่าง พ.ศ. ๑๗๗๔ ถึง พ.ศ. ๑๘๑๔ หรือพระเจ้าวิชัยพาทูที่ ๔ ซึ่งครองราชสมบัติระหว่าง พ.ศ. ๑๘๑๔ ถึง พ.ศ. ๑๘๑๖

พระเจ้าปรักกรมพาทูที่ ๒ ทรงอาราธนาพระธรรมกิติเถระจากเมืองตมปุรภูฏ (นครศรีธรรมราช) ไปยังประเทศลังกา เพราะทรงทราบว่าพระธรรมกิติเถระเป็นสมณผู้ เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกอย่างยิ่ง เมื่อพระธรรมกิติเถระเดินทางกลับเมืองนครศรีธรรมราช^{๑๒๘}

แม้ว่า ข้อความในจิวรวงศ์ จะไม่กล่าวถึงพระพุทธสิหิงค์เลย แต่การอาราธนาพระ ธรรมกิติมาเถระจากเมืองนครศรีธรรมราชไปยังประเทศลังกา และการส่งสิ่งของต่าง ๆ มายังเมืองนครศรีธรรมราช แสดงว่านครศรีธรรมราชและลังกามีการติดต่อในคานพุทธศาสนา กัน

ผู้เขียนเห็นว่าการติดต่อของพระพุทธสิหิงค์ควรเกิดขึ้นก่อน พ.ศ. ๑๘๑๖ เพราะว่ าลังจาก พ.ศ. ๑๘๑๖ คือ สมัยพระเจ้าวิชัยพาทูที่ ๔ ประเทศลังกาประสบปัญหาทางการ เมือง เนื่องจากพระเจ้าวิชัยพาทูที่ ๔ ถูกลอบปลงพระชนม์มีการทำสงครามแย่งชิงราชสมบัติ^{๑๓๐} เมื่อพระมหากษัตริย์องค์ต่อมา คือ พระเจ้าภูวเนกพาทูที่ ๑ (ครองราชสมบัติระหว่าง พ.ศ. ๑๘๑๖ ถึง พ.ศ. ๑๘๒๗) ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พระองค์ต้องทำสงครามปราบปรามอริราช ศัตรูตลอดสมัย ยิ่งกว่านั้นยังได้เกิดภาวะข้าวยากหมากแพงในตอนปลายสมัยของพระองค์ด้วย^{๑๓๑} ในสมัยของพระมหากษัตริย์องค์ต่อมา คือพระเจ้าปรักกรมพาทูที่ ๓ ผู้ครองราชสมบัติใน พ.ศ.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๑๒๘} Wilhelm Geiger (tr.) Cūlavamsa (London : The Pali Text Society, 1973), p. 155.

^{๑๓๐} Ibid., p. 485.

^{๑๓๑} Ibid., p. 487

๑๘๒๗ ถึง พ.ศ. ๑๘๓๘ มีการทำสงครามกับพวกหมิ่น^{๑๓๒} จากเรื่องนี้จึงน่าจะคิดว่าพ่อขุนศรี-
อินทราทิตย์ คือกษัตริย์สุโขทัยผู้ส่งราชทูตไปขอพระพุทธรูปสิงห์จากลังกา เพราะพระองค์ทรง
ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๐๐ ถึง พ.ศ. ๑๘๒๘ เวลาการครองราชย์ตกอยู่ในเวลาซึ่งไทย
ควรมีการติดต่อเรื่องพุทธศาสนากับลังกา คือ พ.ศ. ๑๗๗๘ ถึง พ.ศ. ๑๘๑๖

ในตำนานเมืองนครศรีธรรมราช กล่าวว่า พระพุทธรูปสิงห์จากเมืองนครศรีธรรมราช
ไปประดิษฐานในดินแดนตอนเหนือเมื่อ พ.ศ. ๑๘๑๗

เมื่อพิจารณาศักราชและเหตุการณ์ตามที่ปรากฏในชินกาลมาลี สิงห์คนิทาน จุฬามณี
และตำนานเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว เอกสารทางไทยและทางลังกามีเนื้อความตรงกันว่า
กษัตริย์สุโขทัยผู้ส่งราชทูตไปขอพระพุทธรูปสิงห์จากลังกา เป็นกษัตริย์สุโขทัยพระองค์แรกคือ พ่อ
ขุนศรีอินทราทิตย์

ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวแก่ลักษณะของพระพุทธรูป
ในสมัยสุโขทัย ว่ามีลักษณะตรงข้ามกับพระพุทธรูปขอม ซ่างสุโขทัยสร้างพระพุทธรูปซึ่งมีพระพักตร์
เป็นวงรูปไข่ พระขนงโก่ง และพระนาสิกโก่ง แต่พระพุทธรูปขอมมีพระพักตร์เป็นรูปสี่เหลี่ยม
จัตุรัส พระขนงโก่งเล็กน้อยเกือบเป็นเส้นตรง และพระนาสิกเป็นเส้นตรง ยื่นออกมาจาก
พระนลาฏและขยายใหญ่ออกทางเบื้องล่าง ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ได้วิจารณ์ลักษณะ
ตรงข้ามของพระพุทธรูปสุโขทัยและพระพุทธรูปขอมว่า

^{๑๓๒} Ibid., p. 492.

ข้าพเจ้าคิดว่าเราอาจอธิบายความแตกต่างนี้ได้ว่าเป็นความพยายามที่จะเป็นอิสระของชนชาติไทย ซึ่งเมื่อมีเอกราชขึ้นมาแล้วก็พยายามให้หลุดพ้นจากประเพณีของผู้ปกครองเก่าของตน แต่ข้าพเจ้าก็ไม่ใ้หมายความว่าช่างสุขุขทัยตั้งใจหรือทำไปโดยรู้สึกตนว่าจะสร้างงานศิลปะให้ตรงกันข้ามกับศิลปกรรมของขอม ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าชาวไทยจะศึกษาเครื่องประกอบแต่ละส่วนบนพระพักตร์ของพระพุทธรูปแล้วพยายามสร้างแต่ละอย่างให้ช้ดกันกับเครื่องประกอบบนพระพักตร์ของพระพุทธรูปแบบลพบุรีของขอม สิ่งที่ข้าพเจ้าต้องการกล่าวก็คือว่าช่างไทยทำงานในบรรยากาศแห่งการปฏิบัติ ในปฏิกริยาต่อต้านสิ่งซึ่งเป็นขอมทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะทั้งด้านการเมือง สังคม หรือทางด้านพุทธิปัญญา ไม่ว่าจะช่างไทยจะทำไปโดยรู้สึกตัวหรือไม่ เขาก็ได้สร้างศิลปกรรมแบบที่แตกต่างที่สุดจากศิลปขอม^{๑๓๓}

๕.๒.๖ การสร้างพระพุทธรบาท

ความนิยมในการสร้างรอยพระพุทธรบาทเป็นคตินิยมตามแบบลังกา ก่อนสมัยสุโขทัย ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการสร้างรอยพระพุทธรบาท ณ ที่ใด จนเมื่อพุทธศาสนาแบบลังกาเข้ามาเผยแผ่และตั้งมั่นในสุโขทัยแล้ว ความนิยมในการสร้างพระพุทธรบาทจึงได้ปรากฏขึ้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๑๓๓} ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์, "ศิลปะไทยสมัยสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ ๑๘," ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การชกคนที่พงศึก และความสำคัญ ๆ ต่อประวัติศาสตร์สมัยโบราณแห่งประเทศไทย ศิลปะไทยสมัยสุโขทัย ราชธานีต้นแรกของไทย (พระนคร : องค์การคาของคุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๑๘ - ๑๑๙.

พระพุทธบาทในสมัยสุโขทัยซึ่งมีกล่าวถึงในศิลาจารึก คือ

พระพุทธบาทที่เขาสุมนนุกฎ พระมหาธรรมราชาลิไททรงโปรดฯ ให้สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๐๒ โดยส่งคนไปพิมพ์รอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนนุกฎในประเทศลังกา พระพุทธบาทนี้ จึงมีขนาดเท่ากับรอยพระพุทธบาทลังกา และชื่อเขาสุมนนุกฎนี้ก็เรียกตามชื่อเขาสุมนนุกฎในลังกาด้วย เป็นการแสดงถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาแบบลังกาอย่างชัดเจน ทั้งนี้ข้อความในศิลาจารึกว่า

เขานันชื่อเขาสุมนนุกฎบรรพ... เรียกชื่อคังอันเพื่อ
ไปพิมพ์เอารอยตีนพระพุทธเจ้าเราอันเหยียบเห็นจอมเขา
สุมนนุกฎบรรพทในลังกาทวีปพุมมาประดิษฐานไว้เห็นจอม
เขานันนี้ แล้วให้คนทั้งหลายได้เห็นรอยฝ่าตีนพระพุทธเจ้า
เรานี้มีลายอันไครอยแปดสีสองใหญ่งเทพคาและ... ทั้ง
หลายไคไหว่นบุชา^{๓๔}

เมื่อสร้างรอยพระพุทธบาทแล้วทรงโปรดฯ ให้มีงานฉลองพระพุทธบาทนั้น ดังมีข้อความว่าดังนี้

คับหนทางแต่เมืองสุโขทัยมาถึงจอมเขานันงามหนัก
หนา แกมสองชอกหนทางยอมตั้งกัลปพฤกษ์ไสรนิยวลดอก
ไม้ตามไคเทียบประทีปเนารูปหอมตระหลบทุกแห่งปลุกสง
ปฎากทั้ง สอง ปลากหนทาง ยอมเรียงชั้นหมากชั้นพลูบูชา
ฟิลมระบำเตนเล่นทุกวัน... ควยเสียงอันสาธุการบูชาอีก
ควยคุรียาพาพิณของกลองเสียงกังสีคังคิน จักหลมอันในสี
ศักราช ๑๒๘๑ ปีกุนเมื่อพระศรีบาทลัทธิขึ้นประดิษฐานไว้

^{๓๔} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๑๕.

ในเขาสุมณภูมิบรรพต^{๑๓๕}

และใน พ.ศ.๑๕๑๑ พระมหาธรรมราชาลิไท เสด็จกลับจากเมืองพิษณุโลกทรงนำ
ประชาชนในภาคเหนือมานมัสการพระพุทธบาทที่เขาสุมณภูมินั้น^{๑๓๖}

ปัจจุบันพระพุทธบาทบนเขาสุมณภูมิ หรือที่เรียกกันในปัจจุบันว่า เขาพระบาทใหญ่ ไค
ชลอลงมาประดิษฐานไว้ในมณฑปวัดกระพังทองกลาง ซึ่งอยู่ภายในเมืองสุโขทัยด้านตะวันออก
ของวัดมหาธาตุแล้ว

ใน พ.ศ.๑๕๐๒ นี้ พระมหาธรรมราชาลิไท ยังได้โปรดฯ ให้สร้างพระพุทธบาท
ที่บางพานเหนือจอมเขานางทองแห่งหนึ่ง และที่เขาปากพระบางอีกแห่งหนึ่ง^{๑๓๗} ปัจจุบันพระ
พุทธบาทเหนือจอมเขานางทองไคส่งลงมาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานฯ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๖๖
และพระบาทที่เขาปากพระบางนั้น ทุกวันนี้เรียกว่า เขากบอยู่ในจังหวัดนครสวรรค์ รอยพระ
บาทยังอยู่บนเขานั้น แต่ตัวหนังสือจารึกอ่านไม่ได้แล้ว^{๑๓๘}

พ.ศ.๑๕๓๐ พระยามหาศรีสุริยวงศบรมपाल โปรดฯ ให้สร้างรอยพระพุทธบาทขึ้น
แต่ไม่ปรากฏว่าประดิษฐานไว้ที่ใด ทั้งนี้ข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๑๒ ว่า

รอยพระพุทธบาทหังคูนบุรีบูรณเดวยมงคลอันศิโย ๑๐๘
ประการ ประกอบด้วยลักษณะแห่งจักรอันงามวิจิตรต่าง ๆ

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖ - ๑๑๗.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘ - ๑๑๙.

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๑๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

เป็นที่ยังใจให้ยินดีเกินเปรียบเสมือนหนึ่งรัตนบทเจดีย์
ที่พระโลกนาถเจ้าทรงแสดงไว้ ณ ยอดแห่งภูเขาสมันตกฎ
อันเป็นมัญจาทองของลังกา^{๑๓๙}

นอกจากนี้ยังได้บรรยายพระพุทธรูปที่วัดสมัญสุโขทัย ซึ่งไม่ปรากฏประวัติได้แก่

รอยพระพุทธรูปที่วัดชมภูเวก ตำบลท่าทราย อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี ไม่ปรากฏ
ศักราช นักโบราณคดีประมาณว่า สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ นับว่าเป็นรอยพระพุทธรูปที่มีอายุ
เก่าแก่ที่สุดของไทย ทำด้วยหินชนวนสีเขียว กว้าง ๕๒ เซนติเมตร ยาว ๑๓๐ เซนติเมตร
และหนา ๒๓ เซนติเมตร ตรงกลางเป็นรูปวงล้อคล้ายกับพระธรรมจักรในสมัยทวารวดี ปรากฏ
มีข้อความจารึกด้วยอักษรขอมภาษาบาลี เนื้อความที่ริมรอยพระพุทธรูปเป็นคาถาเขมรมา ที่
ปลายพระพุทธรูปทำด้วยเรื่องญาณ ๓ ที่กล่าวถึงอาการ ๑๒ ที่คุณมีข้อความสั้น ๆ ว่า
"โย พุทฺโธ มุนี" อักษรระหว่างกำ เขาใจว่าเป็นกลบทยังอ่านไม่ออกอักษรระหว่างกงชำรุด
แปลไม่ได้ความ^{๑๔๐}

รอยพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ อำเภอเมือง จังหวัดกำแพงเพชร ไม่มีศักราชนัก
โบราณคดีจัดว่าสร้างในสมัยสุโขทัย มีขนาดยาว ๑๕๔ เซนติเมตร กว้าง ๑๐๕.๕ เซนติเมตร
มีคำจารึกอักษรขอมภาษาไทย ด้านยาวบรรทัดที่หนึ่ง เป็นรายนามของพระพุทธเจ้า ๑๓
พระนาม คือ พระปฐมมุตฺตร พระนารท พระปทุม พระพุทธโธมทสฺสี พระพุทธโสภิต พระ
พุทธเรวตฺต พระสุมณฺธี พระพุทธสุมงคฺล พระโกณฑฺลฺย พระทีปงฺกร พระสรณงฺกร พระพุทฺธา
เมชงฺกร พระพุทฺธคณฺหงฺกร บรรทัดที่สองกล่าววว่า "ทรงเดชบุญศักดิ์พิเศษทั่วหล้า" ใช้ให้

^{๑๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๑

^{๑๔๐} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี
สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๗ - ๑๐.

จากการสอบถามนายประสาร บุญประคอง ได้ความรู้ว่าพระพุทธรูปที่วัดชมภูเวก
นี้ นำมาจากที่อื่น แต่จะมาจากที่ไหนเมื่อไรยังไม่ปรากฏหลักฐาน ผู้เขียนเห็นว่าเนื่องจากความนิยม
ในการสร้างรอยพระพุทธรูปเกิดขึ้นในสมัยสุโขทัย จึงควรสร้างขึ้นสมัยสุโขทัย และน่าจะ
นำมาจากสุโขทัยด้วย ทั้งนี้เป็นเรื่องที่ควรแก่การศึกษาติดตามต่อไป.

ธรรมรุจี สร้างพระพุทธรูปนี้ไซ้ทอง ๑๕๐๐๐๐ บรรทัดที่สามและคานข้างเป็นรายชื่อพระสาวก ๒๘ รูป^{๑๔๑}

นอกจากนี้ยังได้พบรอยพระพุทธรูปที่วัดศรีชุม^{๑๔๒} และที่วัดเขาพระบาทน้อยด้วย^{๑๔๓} ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง

เห็นได้ว่าการสร้างพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยรับแบบมาจากลังกา โดยเฉพาะเน้นให้มีลักษณะเหมือนกับพระพุทธรูปที่เขาสุมนนทฎ นอกจากนี้ยังมีความเชื่อดีที่ว่า ลักษณะพระบาทของพระพุทธรูปเจ้านั้นประกอบด้วยมงคล ๑๐๘ ประการ ในศิลาจารึกหลักที่ ๑๐๒ พ.ศ. ๑๘๒๒ ได้กล่าวถึง มงคล ๑๐๘ ว่ามีดังนี้

๑. สรีระจุน นางฟ้า บางท่านแปลว่าแวนสองหน้า บางท่านแปลว่านางฟ้าสองแวน
๒. โสวตถุติ รูปสวัสดิเกะ
๓. นนทียาฎุโณ ดอกพุดหรือดอกมะเคื่อ
๔. วฏฐุสกะ ดอกไม้กรองบนศรีษะ
๕. องกุโส ขอข้าง
๖. ปาสาโท ปราสาท
๗. ชีว นกพริก
๘. วุฑฐมานกั ดอกพุดซ้อน
๙. เสวนคตุ รมขาว
๑๐. ชคโค มีคหรือพระขรรค์ไชยศรี

^{๑๔๑} _____ : ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๘๒ - ๘๓.

^{๑๔๒} ทะเบียนโบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๑๖), หน้า ๑๘๘.

^{๑๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

๑๑. ทาลวณฺฏ ชั่วลูกตาลหรือลูกตาลทั้งตัว
๑๒. วิชนี พัด
๑๓. โมรหตุถกั หางนกยูงมักเป็นกำ
๑๔. อุนฺหิสฺสู ฉาโปกศรีษะหรือมงกุฏ
๑๕. ปตุโตะ บาตรหรือภาชนะ
๑๖. ทามมณี เชือกแก้ว
๑๗. อุลลํ ดอกบัวสาย
๑๘. นิลํ ดอกบัวเขียว
๑๙. รตุตํ ดอกบัวแดง
๒๐. ปทุมํ ดอกบัวหลวง
๒๑. สมฺพุโท ทะเล
๒๒. ปุณฺณปาติ ภาชนะใส่หน้าเต็ม
๒๓. ปุณฺณฆโฏ หม้อใส่หน้าเต็ม
๒๔. หิมวา ป่าหิมพานต์
๒๕. จกฺกวาทา ลูกโลก
๒๖. นกฺขตฺตา คาว
๒๗. เมรุ ภูเขาเมรุ
๒๘. สุริโย พระอาทิตย์
๒๙. จนฺหิมา พระจันทร์
- ๓๐-๓๓. จตุโร มหาที่ป่า มหาทวีปทั้งสี่
- ๓๔-๓๕. ทวิสหสฺสปริตุตฺตา ทวีปน้อยสองพัน
๓๖. ทกฺขิตฺถาวณฺฏสงฺโฆ สังฆทัตฺถินาวณฺฏ คือเวียงขวา
๓๗. สปริโส จกฺกวตุติ พระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วยบริวาร
๓๘. ยมกั เหมมจฺฉน ปลาทองทั้งคู่
๓๙. จกฺกั จักร

๔๐. ชัชชัย ชงชัย
๔๑. กุมภีโล จรเข
- ๔๒-๔๔. สกตคองคา แม่น้ำ ๓ สาย
- ๔๕-๕๕. สกตมหาสรา สระ ๓ สระ
- ๕๖-๖๒. มหาเสลา ภูเขาใหญ่ ๓ ลูก
๖๓. ปาฏโก ชงประภาภ
๖๔. สู้สู ปลาดลาม
๖๕. ปาฏงกิ เก้าอี้
๖๖. สุวรรณวาลพิชนี พัดทองขนหางสัตว์
๖๗. สุวรรณสีโท ราชสีห์ทอง
๖๘. พยคุโย เสื่อ
๖๙. วลาทโก อสุโส ม่าวลาท
๗๐. อุโปสโก วารโณ ขางตระกูลอุโบสถ
๗๑. เกลาสปพุโต ภูเขาไกรลาส
๗๒. หงโส หงส์
๗๓. จากวโก นอกจากพราก
๗๔. วาสูกี พระยานาค
๗๕. เอราวโณ ขางเอราวัน
๗๖. กรวิโก นกการเวก
๗๗. สุวรรณภมโร แมลงภูทอง
๗๘. กุกกุสุโร ไก่เถื่อน
๗๙. สีซี นกยูง
๘๐. โกญโจ นกกระเรียน
๘๑. อุลโก คคอุศุภราช
๘๒. หรินาวา เรือทอง
๘๓. จตุมุขา รูปมหาพรหมสี่หน้า

๔๔. กิณุนโร กิณนร
 ๔๕. กิณุนรีปกุชี นางกิณนร
 ๔๖. ชีวกชีวกนามกา นกชื่อนกกระทาดง
 ๔๗-๔๘. ฉกามาวรโลกา โลกสวรรค์ ๖ ชั้น
 ๔๙-๑๐๔. โสฬสพรหมโลกา พรหมโลก ๑๖ ชั้น^{๑๔๔}

คตินิยมในเรื่องรอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยได้ตกทอดมาถึงสมัยอยุธยา แต่ได้เปลี่ยนความเชื่อบางอย่างไปจากเดิม กล่าวคือ ในสมัยสุโขทัยเชื่อว่าพระพุทธรูปมีอยู่ในประเทศลังกา ที่รู้จักดี คือ พระพุทธรูปที่เขาสุมนัญญา จึงได้สร้างพระพุทธรูปเลียนแบบเพื่อเป็นพุทธรูป ครั้นถึงรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมแห่งกรุงศรีอยุธยา กลับเชื่อกันว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงเหยียบรอยพระบาทไว้ ๕ แห่ง คือ ที่เขาสุวรรณมาลีเก เขาสุมนัญญา ในประเทศลังกา ที่โยนกประเทศ ที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานทีในประเทศอินเดีย และที่เขาสุวรรณบรรพตในประเทศไทย พราหมณ์ได้พบรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยนี้ที่จังหวัดสระบุรี พระเจ้าทรงธรรมโปรดฯ ให้สร้างพระมณฑปสวมรอยพระพุทธรูปนั้น^{๑๔๕} แต่นั้นมาทุก ๆ ปีจะมีพุทธศาสนิกชนจำนวนมากไปนมัสการด้วยความเลื่อมใสศรัทธาว่า พระพุทธรูปเจ้าได้เสด็จมาประเทศไทย และได้ประทับรอยพระบาทไว้ที่เขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรีจริง แต่ถาพิจาณาว่าการสร้างพระพุทธรูปเป็นคตินิยมในพุทธศาสนาแบบลังกา พระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรีก็น่าจะสร้างมาแต่สมัยสุโขทัย หรือเอาอย่างสุโขทัย คือทำขึ้นในสมัยอยุธยา แต่บางคนก็คิดว่า พระเจ้าทรงธรรมสร้างขึ้นเอง ข้อเท็จจริงจะเป็นอย่างไรนั้นเป็นเรื่องน่าสนใจที่ควรศึกษาติดตามต่อไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๑๔๔} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๑๐๔.

^{๑๔๕} หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (ป่วน อินทวงส์), "ตำนานพระพุทธรูป", ตำนานพระพุทธรูป นิราศพระบาท และคู่มือวรรณคดีสมัยกรุงสุโขทัย (พระนคร : โรงพิมพ์การพิมพ์พาณิชย์, ๒๕๐๗), หน้า ๑๗.

๒.๒.๗ การรวบรวมพระไตรปิฎกและการแต่งหนังสือทางพุทธศาสนา

นอกจากการสร้างพระพุทธรูปพระพิมพ์พระพุทธรูป การประดิษฐานพระธาตุ และการปลูกต้นไม้พระศรีมหาโพธิ์เพื่อเป็นสิ่งสักการบูชาแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และการสร้างพระอาราม การถวายที่ดิน ผู้คนและสิ่งของเพื่อทำนุบำรุงพระภิกษุสงฆ์แล้ว คนในสมัยสุโขทัยยังได้มีจิตศรัทธาเอาใจใส่ในการทำนุบำรุงพระธรรมด้วย

วิธีการทำนุบำรุงพระธรรมนั้นมีทั้งการรวบรวมรักษาไว้ไม่ให้สูญหาย และการรจนานหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาขึ้นใหม่ ผู้ที่มีกำลังทรัพย์ก็จัดหาหนังสือทางพุทธศาสนา อาจเป็นพระไตรปิฎกหรือพระคัมภีร์ต่าง ๆ ถวายแก่วัด หรืออาจสร้างสถานที่สำหรับเก็บพระไตรปิฎกและพระคัมภีร์ต่าง ๆ โดยเฉพาะ ดังปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๔๔ ว่า ใน พ.ศ. ๑๘๑๒ พอยึดตะและแม่สร้อยได้ "เขาหนังสือ" ถวายวัด^{๑๕๖} และศิลาจารึกหลักที่ ๑๐๖ ว่า ใน พ.ศ. ๑๘๓๒ พนมไสคำได้สร้าง "หอปิฎกธรรม" ส่วนผู้ที่มีกำลังคนก็ได้จัดให้มีการรวบรวมพระไตรปิฎกไว้ให้ครบถ้วน ดังเช่น พ.ศ. ๑๘๔๒ สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ทรงโปรดฯ ให้เจ้าญาณวังสราชบัณฑิตและเจ้าศรีวัง "ล่าคัมปิฎกไตรถนสำหรับ"

นอกจากนี้ยังได้มีการสลักภาพลายเส้นชาดกหรือรอยชาติ และจารึกข้อความเล่าเรื่องย่อของชาดกเหล่านั้นเป็นภาษาไทยบนแผ่นศิลาในวิหารวัดศรีชุม เช่น ภาพแผ่นที่ ๑๘ เรื่องมัทขเทชชาดก จำหลักภาพเป็นรูปพระเจ้ามัทขเทพ (พระโพธิสัตว์) ประทับนั่งบนพระกรขวา จับนิ้วพระหัตถ์ ทรงเบี่ยงพระพักตร์มีรูปอำมาตย์นั่งเฝ้า ๒ คน มีอักษรจารึกที่มุมบนด้านซ้ายว่า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๑๕๖} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี
สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๕๔.

"มัทขเทพชาดกพระโพธิสัตว์เป็นพระมัทขเพรราช เห็นหงอกในหัวและออกบวช"^{๑๔๗} หรือภาพ
 แผนที่ ๓๕ เรื่อง กุกกุรชาดก คานช่ายจำหลักภพลายเส้นเป็นรูปพระเจ้าพรหมทัตต์ ประทับนั่ง
 ชักสมาธิประณมพระหัตถ์ และพระมเหสีประทับอยู่เบื้องหลัง ตรงกลางเป็นรูปสุนัข (พระโพธิ-
 สัตว์) หมอบหันหน้าไปสู่พระเจ้าพรหมทัตต์ ระหว่างกลางมีช่อดอกไม้แขวนคั่นอยู่พวงหนึ่ง คาน
 ชวายเป็นรูปบุรุษสตรีนั่งประณมมืออยู่ที่นั่น ๒ คน มีอักษรจารึกอยู่ที่มุมบนคานชวาวา "กุกกุรชาดก
 พระโพธิสัตว์เป็นหมา เทศนาธรรมแก่ท่านพระยาอันเป็นคำรบยี่สิบสอง"^{๑๔๘} ภาพจำหลักลาย
 เส้นเหล่านี้มีจำนวน ๔๔ เรื่อง แต่ละตัวอักษรขำรูดลบเลือนอ่านเอาความไม่ได้ ๓๗ เรื่อง
 ส่วนที่ยังคงเห็นภาพและอ่านเอาความได้ ๕๗ เรื่อง ได้จัดพิมพ์อยู่ในประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๕
 ใต้

เสริวานิชชาดก

จุกกชาดก

นาฬิต์ตลชาดก

เทพธรรมชาดก

กัตถหาริชาดก

มัทขเทพชาดก

นิโครชชาดก

กัณธิชาดก

ศูนย์วิทยพัทธยากร

พิพิธภัณฑ์มหาวิทยาลัย

^{๑๔๗} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุม
ศิลาจารึกภาคที่ ๕ ประมวลจารึกอักษรไทย ภาพลายเส้นจำหลักบนแผ่นหินเกี่ยวกับเรื่องชาดก
ต่าง ๆ ในชาดกहारอยชาติที่ประทับไว้ในเจดีย์วัดศรีชุมสุโขทัย, (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี :
โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๕), หน้า ๑๑

^{๑๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

ดูภาพประกอบ, หน้า ๑๒๕ - ๑๒๖.

คามนิชาดก

สุกขวิหารชาดก

คติถชาดก

ลักขณชาดก

วาตมคคชาดก

ขราทิยมิกชาดก

คิปีสลัตมิก โปตชาดก

มาลุกชาดก

มัตตภกัตตชาดก

อายุวจิตพัตชาดก

นพพานชาดก

กรุงคมคคชาดก

กุกุรชาดก

โคชานิยชาดก

อาชัญญชาดก

วัตถถชาดก

สกุณชาดก

คิตติรชาดก

พกชาดก

ไมรณัจจชาดก

กโปตชาดก

เวลุกาชาดก

มกกสชาดก

โรหิณีชาดก

อารามพุกชาดก

วารุณีพุกชาดก

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เวทัพพชาดก

นักขตชาดก

ทุมเมธชาดก

มหาสีลวชาดก

จุลชนกชาดก

ปุณณปาตักชาดก

กัณณชาดก

ปัญจาวุททชาดก

กาญจนานันธชาดก

ศโยชัมมชาดก

ภะริวาทชาดก

สังขชาดก

อัสสาคมลชาดก

นันทชาดก

ขทิวังคารชาดก

กาลกัณนิชาดก และ

อัตถัสสทวารชาดก

ผู้สลักภาพลายเส้นชาดกहारอยชาติ คือ ชาวลังกาซึ่งมาสู่โขทัยพร้อมกับ สมเด็จพระศรีศรัทธาราชจุลามาณีศรีรัตนลังกาที่ปมหาสามีเจ้า ในสมัยพระยาเลอไท^{๑๔๔}

นอกจากนี้ได้มีหนังสือทางพุทธศาสนาสมัยสุโขทัยตกทอดมาถึงปัจจุบัน ๔ เรื่อง คือ เถกมิกถา โลกที่ปกสาร สหุขมมสังคโท และ คำหรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์

×

^{๑๔๔} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๓๓.

เทวมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง เป็นหนังสือพุทธศาสนาภาษาไทยเล่มแรก พระมหา
ธรรมราชาลิไททรงพระราชนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ.๑๔๘๒ ในบานแผนกกล่าววาทะองค์ทรงคนควา
จากคัมภีร์ในพุทธศาสนา ๓๐ คัมภีร์ คัมภีร์พุทธศาสนา ๓๐ คัมภีร์ ซึ่งกล่าวไว้ในบานแผนกนั้น
เป็นที่รู้จักในปัจจุบัน ๒๓ คัมภีร์ เป็นคัมภีร์ในพระสุตันตปิฎก ๖ คัมภีร์ คือ

มหานิทานสูตร ใน ทีฆนิกาย

อรุณวงศ์สูตร ใน สังยุตตนิกาย

ธรรมบท ธรรมชาดก พุทธวงศ์ และจรียาปิฎกในชุตตนิกาย

เป็นอรรถกถาและฎีกาพระไตรปิฎก ๔ คัมภีร์ ใน ๔ คัมภีร์นี้เป็นงานของพระพุทธ-
โฆษาจารย์ ๖ คัมภีร์ คือ

สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกาย

ปปัญจสุทนี อรรถกถา มัชฌิมนิกาย

สารัตถปกาสินี อรรถกถา สังยุตตนิกาย

มโนรัตปฐนี อรรถกถา อังคุตตรนิกาย

สมันตปาสาทิกา อรรถกถา พระวินัย และ

อรรถกถาฎีกาพระวินัย

อีก ๔ คัมภีร์ คือ

สารัตถทีปนี ฎีกาสมันตปาสาทิกา ของพระสารีบุตรเถร

มธุรัตปฐนีวิลาสินี อรรถกถา พุทธวงศ์ และ

อรรถกถาฎีกาพระอภิธรรมเวทการของพระพุทธทศิตเถร

ปาเลชยกะเป็นเรื่องราวอยู่ในอรรถกถาธรรมบท

นอกจากนี้ยังมี

พระอภิธรรมสังคหะ ของพระอนุรุทธเถร
 ชินาลังการ ของพระพุทธรักขิตเถระ
 สारสังคหะ ของพระสีหธัตถเถระ
 อนาคทวงส ของพระกัสสปเถร
 โลกุปัตติ ของพระอัคคปิ่นพิตเถระ
 มลินทปัญหาของเตปิฎกจุฬายมथाเถร
 และโลกบัญญัติไม่ปรากฏนามผู้แต่ง
 อีก ๗ คัมภีร์ ไม่เป็นที่รู้จักในปัจจุบัน คือ
 อรรถกถาพระจตุรารค
 อนุฎีกาสังหธรรม
 สาริริกวินิจฉัย
 จักษณาภิธรรม
 ธรรมมหากถา
 มหากัลป และ
 สีนโรตปกาสินี

นาวาอากาศเอก แยม ประพัฒน์ทอง มีความคิดเห็นเกี่ยวแกคัมภีร์ทั้ง ๗ นี้ว่าชื่อ
 ของคัมภีร์ในไตรภูมิพระร่วงอาจจะเรียกแตกต่างจากที่เรียกกันทั่ว ๆ ไป ในปัจจุบัน เพราะ
 คัมภีร์บางเล่มในบางสมัยมีชื่อเฉพาะอย่างหนึ่ง เช่น เรื่องมโหสถชาดกในหนังสือเก่า ๆ
 เรียกว่า อุมงุคชาดก เป็นต้น หรืออาจเขียนผิดเพี้ยนคลาดเคลื่อนไป เช่น จักษณาภิธรรม
 เขาใจว่าน่าจะเป็นลักขณาภิธรรม ซึ่งเป็นเรื่องปกิณณะที่มีอยู่ในปกรณ์วิสุทธนิมรรค หรือมิลินท
 ปัญญา นอกจากนี้อาจเป็นเรื่องสั้น ๆ ที่แทรกอยู่ในคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่ง^{๑๕๐}

^{๑๕๐} สัมภาษณ์นาวาอากาศเอกพิเศษ แยม ประพัฒน์ทอง

ผู้เขียนขอเสนอความคิดเห็นอีกด้านหนึ่งว่า คัมภีร์ทั้ง ๗ นี้ อาจจะเป็นคัมภีร์แต่งขึ้นในสมัยสุโขทัย ต้นฉบับอาจจะสูญหายหรือยังไม่ปรากฏ จึงเป็นเรื่องที่ควรศึกษาติดตามต่อไป อย่างไรก็ตามขอเสนอให้ผู้เขียนมีได้มีหลักฐานใด ๆ มาประกอบความคิดเห็น เป็นเพียงการตั้งสมมติฐานเท่านั้น

พระมหาธรรมราชาลิไททรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วง เพื่อ "จะใคร่เทศนาแก่พระมารดาท่าน หนึ่งจะใคร่จำเรื่อพระอภิธรรมโสค"^{๑๕๑} และ "ผู้ใดจะปรารถนาถึงทิพยสมบัติปิดโมกษนิพพานให้สดับนี้ฟังพระไตรภูมิภคานี้ ด้วยทำนุบำรุงควยใจศรัทธาอย่าได้ประมาทสักอันได้ จะได้พบได้ไหวได้ฟังธรรมแต่พระศรีอารียเจ้าอันเสรีจุมุติในอนาคตกาลนั้นแล"^{๑๕๒}

เนื้อความของไตรภูมิพระร่วง กล่าวถึงภูมิ ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ โดยแสดงให้เห็นว่า "แต่ผู้อันมีจิตและมีชีวิตอันเกิดในภูมิทั้ง ๓๑ ชั้น ทั้งนี้เพียง ยอมฉิบหายด้วยมัตยราช หากกระทำให้หายได้"^{๑๕๓} ฉะนั้น "ผู้มีปัญญาควรรำพึงจึงแห่หากรูนิพพานอันประเสริฐดังนี้"^{๑๕๔}

หนังสือเกี่ยวแก่พุทธศาสนาที่เป็นภาษาไทย อีกเรื่องหนึ่งคือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ หรือเรื่องนางนพมาศ ผู้แต่งคือนางนพมาศ พระสนมเอกของกษัตริย์สุโขทัย แต่ปัจจุบันยังไม่ทราบวานางนพมาศเป็นพระสนมเอกของกษัตริย์สุโขทัยพระองค์ใด เป็นเรื่องที่ควรแก่การศึกษา

^{๑๕๑} พระญาณลิไทย, ไตรภูมิพระร่วง (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๑.

^{๑๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๖.

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๐

^{๑๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๔

คนคว่ำคอไป สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงนับถือเรื่องนางนพมาศนี้ว่าเป็นของเกาครั่งสุโขทัย แต่ฉบับเดิมอาจจะบกพร่องวิปลาศขาดหายไปบางตอน จึงได้มีคนในสมัยรัตนโกสินทร์แต่งเพิ่มเติมขึ้น^{๑๕๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงอาศัยหนังสือเรื่องนางนพมาศนี้เป็นหลักฐานเกี่ยวกับพระราชพิธีในสมัยสุโขทัย ในคราวที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ พระราชพิธีสิบสองเดือน นอกจากนี้จากการศึกษาของผู้เขียนได้พบว่าเรื่องราวต่าง ๆ ที่นางนพมาศเล่านั้นเป็นเหตุการณ์หรือสิ่งที่มีจริงในสมัยสุโขทัย อาทิ ขนาดของพระพุทธรูป ก็ปรากฏว่ามีจริงตามที่กล่าวไว้ เหตุนี้จึงเชื่อถือว่าหนังสือเล่มนี้เขียนขึ้นในสมัยสุโขทัยจริง และคงเป็นไปตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้มีผู้แต่งเพิ่มเติมหรือเปลี่ยนแปลงไปบ้าง

เนื้อเรื่องกล่าวถึงประวัตินางนพมาศ สรรเสริญพระเกียรติพระร่วง พรรณนาเหตุการณ์และลักษณะสังคมสุโขทัย

เรื่องนางนพมาศนี้ มิใช่เป็นหนังสือพุทธศาสนาโดยตรง มีบางเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนาอยู่มาก ในตอนที่กล่าวถึงเมืองสุโขทัยได้เล่าถึงโบราณสถาน โบราณวัตถุในพุทธศาสนา พระราชกิจจานุพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์ วัตถุประสงค์ ความรู้และการศึกษาของพระภิกษุสงฆ์ เทศกาลเนื่องด้วยพุทธศาสนามี พิธีจองเปรียง พิธีสัมพัจฉรฉินท์ พิธีวิสาขบูชา พิธีเข้าพรรษา และพิธีกวนข้าวทิพย์ นับว่าเป็นหนังสือที่มีคุณค่าเป็นหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับวัฒนธรรมสมัยสุโขทัย

นอกจากหนังสือภาษาไทยแล้ว ยังได้ปรากฏหนังสือพุทธศาสนาที่เป็นภาษามาลีด้วย คือ โลกที่ปกสารและสทนมุสงคโห

^{๑๕๕} สุภานิตพระร่วงและนางนพมาศ (พระนคร : โรงพิมพ์สหกรณ์ขายส่งแห่งประเทศไทย, ๒๕๐๕) หน้า ๒.

โลกที่ปกสาร ผู้จุนาคือ พระมหาสังฆราชเมฆังกร พระสมณชาวลังกาผู้เป็นครูของ พระมหาธรรมราชาลิไท^{๑๕๖} เป็นข้อความอันเป็นแก่นสารอันแสดงเรื่องโลก คือกล่าวถึงการ บังเกิดแห่งโลก ๓ ได้แก่ สังขารโลก สัตตโลก และโอกาสโลก แบ่งเป็น ๘ ประจํา

ประจําที่ ๑ แสดงสังขารโลกว่ามี ๑๘

โลก ๑ คือ สรรพสัตว์ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร คือเป็นไปสืบเนื่องด้วยปัจจัย

โลก ๒ คือ นามและรูป

โลก ๓ คือ เวทนา ๓ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา

โลก ๔ คือ อาหาร ๔

โลก ๕ คือ อุปาทานชั้น ๕

โลก ๖ คือ อายตนภายใน ๖

โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗

โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘

โลก ๙ คือ สัตตาวาส ๙

โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐

โลก ๑๒ คือ อายตนะ ๑๒

โลก ๑๘ คือ ธาตุ ๑๘

ประจําที่ ๒ นිරยคตินิเทศ แสดงเรื่องนรก

^{๑๕๖} คัมภีร์โลกที่ปกสารยังไม่ได้จัดพิมพ์ ปรากฏต้นฉบับเขียนเป็นตัวอักษรขอมในใบลาน มีทั้งหมด ๑๑ ผูก กรมศิลปากรได้มอบให้นำมาอากาศเอก แยม ประพัฒน์ทอง แปลเป็นภาษาไทยเสร็จเมื่อ ๗ ตุลาคม ๒๕๑๔ มีโครงการว่าจะจัดพิมพ์จำหน่ายในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ ผู้เขียนได้ถ่ายใบลานตอนที่กล่าวถึงผู้แต่ง พร้อมทั้งเสนอคำแปลของนาวาอากาศเอก แยม ประพัฒน์ทอง ไว้ในภาคผนวก

ดูภาคผนวก, หน้า ๑๖๘ - ๑๗๐.

ปริจเฉท ๓ เปตคตินิเทศ

ปริจเฉท ๔ ทิรัจฉานคตินิเทศ

ปริจเฉท ๕ มนุสสกคตินิเทศ

ปริจเฉท ๖ เทวตาคคตินิเทศ

ปริจเฉท ๗ โอภาสโลกนิเทศ

ปริจเฉท ๘ ปกิณณกนยสารนิเทศ ยกพระพุทธคำรสมาเสนอ เช่น พระโอวาท เรื่อง
อานิสงส์ของศีล

กัมภีร์โลกที่ปกสารมีเนื้อความตรงกับพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงของพระมหาธรรม
ราชาลิไท จะขอยกข้อความเปรียบเทียบเฉพาะตอนที่ว่าด้วยเรื่องนรก ในกัมภีร์โลกที่ปกสาร
ตามที่นำวาทอากาศเอก แยม ประพัฒน์ทอง แปลไว้ หน้า ๓๔ ว่า

นรกอันน่าสพึงกลัวนักเป็นแดนสยดสยอง ๔ ชุม
เหล่านี้ สัตว์ชื่อนรก ๑ กาลสุตตนรก ๑ สังฆาตนรก ๑
โรรูนรก ๑ มหาโรรูนรก ๑ ตาปนรก ๑ ปตาปนรก ๑
อวิจินรก ๑ นรกเหล่านี้มี ๔ มุม ๔ ประตู จำแนกไว้
กำหนดโดยสวน มีกำแพงเหล็กล้อมโดยธรรม ถูกล้อม
ไว้ปิดชิดด้วยเหล็ก พื้นรองนภาเหล่านั้นปูด้วยแผ่นเหล็ก
มีไฟเผาเรืองเรื่องประกอบด้วยความร้อน แฉไปถึง ๑๐๐
โยชน์ โดยรอบ คำรงอยู่ในกายทั้งปวงเกลื่อนกล่นด้วย
ฝุ่นมีกรรมชั่ว

ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวถึงนรกว่า

ฝูงสัตว์ทั้งหลายอันใดกระทำบาปด้วยปากด้วยใจด้วย
กล่าวนี้ ขอมไค้ไปเกิดในจตุรกาย มีอาทิ คือ นรกใหญ่
๔ ชุมนั้น อนึ่งชื่อสัตตชีพนรก อนึ่งชื่อ กาลสุตตนรก อนึ่ง
ชื่อ มหาตาปนรก อนึ่งชื่อสังฆาฏนรก อนึ่งชื่อ โรรูนรก
อนึ่งชื่อ ตาปนรก... ฝูงนรกใหญ่ ๔ อันนี้ขอมเป็น ๔ มุม

และมีประตูอยู่ ๔ ทิศ พื้นหนต่ำกอนเหล็กแดง และ
 ฝาอันปิดเบื้องบนกอนเหล็กแดง และนรกผูงนั้นโดย
 กว้าง และสูงเท่ากันเป็นจตุรัส และคานละ ๑๐๐๐
 โยชน์ ควดยุโยชน์ ๔๐๐๐ วา โดยหนาทั้ง ๔ คานก็ตี
 พื้นเบื้องต่ำก็ตี ฝาบนก็ตี ย่อมหนาไคละ ๘ โยชน์
 และนรคนั้นมีที่เปลาสักแห่ง เทียรยอมผูงสัตว์นรก
 ทั้งหลายหากเบียดเสียดกันอยู่เต็มนรคนั้น^{๑๕๗}

แม้เนื้อความตอนอื่น ๆ ก็มีลักษณะใกล้เคียงกันเช่นนี้อาจกล่าวไคว่าพระมหาธรรม
 ราชาลิไททรงแต่งตามคัมภีร์โลกที่ปกสารของพระสังฆราชาเมษังกร เพื่อประชาชนชาวไทย
 จะไคอ่านไค และเขาดึงสาระในคัมภีร์ต่าง ๆ และพระองค์ไคทรงเพิ่มเติมรายละเอียดต่าง ๆ
 มากขึ้น โดยอาศัยคัมภีร์ต่าง ๆ ๓๐ คัมภีร์ดังไคกล่าวแล้ว

คัมภีร์โลกที่ปกสารนี้เป็นคัมภีร์ภาษาบาลีที่เก่าที่สุดที่เขียนในประเทศไทย

สทฺธมฺมสงฺคโห ผู้รจนา คือ พระธรรมกิตติมหาสามี ตามที่กล่าวในคอนท้ายของหนังสือ
 ท่านไคเดินทางไปบวชเรียนในประเทศไทยแล้วไคเดินทางกลับมายังเมือง "โยทย์"
 อยู่ที่วัดสังการามซึ่งพระบรมราชาทรงสร้างถวาย^{๑๕๘}

ท่านผูรมีความคิดเห็นเกี่ยวแกพระธรรมกิตติเถระผูกรจนาคัมภีร์นี้ต่าง ๆ กัน อาจารย์
 วิจิตร เกทวิสิษฐุ์ และอาจารย์ลิขิต ลิขิตานนท์ ผูถายทอดสทฺธมฺมสงฺคโห จากอักษรเทวนาครี
 เป็นอักษรไทยไคศึกษารวบรวมความคิดเห็นของท่านผูรเหล่านั้นไววา

^{๑๕๗} พระญาติไทย, เรื่องเดิม, หน้า ๑๔ - ๑๖.

^{๑๕๘} ธรรมกิตติมหาสามีนา, สทฺธมฺมสงฺคโห (พระนคร : พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์,
 ๒๕๑๕), หน้า ๘๗.

ดร. วินแอล์ม ไกเกอร์ นักปราชญ์ชาวเยอรมันให้ความเห็นว่า ท่านธรรมกิติติมหาสามี รัตนาคัมภีร์ สหุขุมมสังคโต ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐

ดร. คุณมาล มาลาลาเสเกอร์ นักปราชญ์ลังกา สันนิษฐานว่า ท่านธรรมกิติติมหาสามี เป็นชาวอินเดีย อยู่เมืองอชุกยา

ศาสตราจารย์ชาวอินเดีย ฉนิทรินาถ โปส ให้ทัศนะว่าพระธรรมกิติติมหาสามี เป็นชาวไทย

ดร. มเทศิวาริ ชาวอินเดีย เห็นว่าพระธรรมกิติติมหาสามีได้แต่งคัมภีร์สหุขุมมสังคโต ขณะที่จำพรรษาอยู่ ณ วัดลังการาม เมืองอชุกยา ประเทศไทย เพราะว่าในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ นั้น เมืองอชุกยาในประเทศอินเดียอยู่ภายใต้การปกครองของมุสลิม หากหลักฐานหรือร่องรอยแห่งความเจริญทางพุทธศาสนามีได้เลย ความรุ่งโรจน์ทางพุทธวรรณคดีย่อมเป็นไปได้ในสมัยนั้น

ท่านพุทธทศตเถระชาวลังกา เห็นว่า พระธรรมกิติติมหาสามีผู้นี้เป็นศิษย์ของท่านธรรมกิติติแห่งเมืองตามพรลิงค์ (นครศรีธรรมราช) ท่านธรรมกิติติเถระผู้นี้ เป็นอาจารย์ได้รับอาราธนาไปประเทศลังกาโดยกษัตริย์ลังกาทรงพระนามว่า ปรักรมพาหุที่ ๒ เป็นผู้มีชื่อเสียง และมีผู้นับถือมากเพราะเป็นนักปราชญ์และอุคมควยลีลาจารย์วัตร^{๑๕๕} ต่อมาพระธรรมกิติติมหาสามีได้ไปศึกษาพระพุทธานุศาสนากับท่านธรรมกิติติเถระ และได้อุปสมบทที่ลังกา นั้น เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วได้เดินทางกลับมาตามพรลิงค์ และเดินทางไปเมืองสุโขทัย และได้รจนาคัมภีร์ สหุขุมมสังคโต ขณะอยู่ที่วัดลังการาม ท่านพุทธทศตเถระมีความเห็นว่า โยทย ปุร หมายถึง เมืองสุโขทัย

^{๑๕๕} เรื่องพระธรรมกิติติเถระผู้นี้เป็นอาจารย์มีปรากฏในจุฬวงส ภาค ๒

นักปราชญ์อินเดีย ชื่อ ราหุล สันสกฤตนิยายนะ กล่าวว่าในเบื้องปลายแห่งชีวิต
ของท่านธรรมกิตติมหาสวามี พระมหากษัตริย์ไทย ได้แต่งตั้งท่านเป็นพระสังฆราชา มีนามว่า
สิริรัตนศีลคันทวนวาสีธัมมกิตติสังฆราชามหาสวามี^{๑๖๐}

ผู้เขียนมีความเห็นว่า พระธรรมกิตติมหาสวามีผู้รจนาคัมภีร์ ปุณฺณมุตฺตรมหาเถร
จะเป็นพระภิกษุรูปเดียวกับพระบรมครูที่โลกกิลกศีลคันทวนวาสีธัมมกิตติสังฆราชา ซึ่งมีกล่าว
ถึงในศิลาจารึกหลักที่ ๙ วัดป่าแดง

ในศิลาจารึกหลักที่ ๙ กล่าวถึงประวัติพระธรรมกิตติมหาสวามีว่า

พ.ศ.๑๔๔๖ พระธรรมกิตติมหาสวามีได้อุปสมบทครั้งแรกในสำนักของฝ่ายคามวาสี

พ.ศ.๑๕๐๐ ได้อุปสมบทในสำนักฝ่ายอรัญญวาสี

พ.ศ.๑๕๐๒ ได้ฝากตัวเป็นศิษย์พระกัลยาณเถรวัดป่าแดง

ก่อน พ.ศ.๑๕๐๔ พระมหากัลยาณเถร เจ้าอาวาสวัดป่าแดงมรณภาพ พระธรรม
กิตติมหาสวามีได้เป็นเจ้าอาวาสวัดป่าแดงแทน จนถึง พ.ศ.๑๕๑๒ ต่อจากนั้นประวัติของท่าน
ได้ขาดหายไป ๑๕ ปี คือ ระหว่าง พ.ศ.๑๕๑๒ ถึง พ.ศ.๑๕๓๐ ระหว่าง พ.ศ.๑๕๓๑ ถึง
พ.ศ.๑๕๔๕ ท่านได้อยู่กับพระเถระเหล่านั้นคือ ปุณฺณมุตฺตรมหาเถร เวสสภูมมหาเถร และมงคล
วิลาสมหาเถร ใน พ.ศ.๑๕๔๕ พระสารีบุตรมหาเถรและพระพุทฺธวงษ์มหาเถร ได้โจหนาท
ใส่อธิกรณ์ท่าน คณะสงฆ์และฆราวาสได้ประชุมระงับอธิกรณ์ ต่อมาพระธรรมราชาธิบดีศรี
สุริยวงศ์ กษัตริย์สุโขทัยในเวลานั้นทรงประกาศแต่งตั้งพระธรรมกิตติมหาสวามีเป็นพระ
สังฆราชาฝ่ายอรัญญวาสี^{๑๖๑}

^{๑๖๐} ธรรมกิตติมหาสวามีนา, เรื่องเดิม, หน้า ๓ - ๘.

^{๑๖๑} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๕๓ - ๑๕๖.

คาถาที่ ๕ ในนิคมคาถาของสัทธมมสังคโต กล่าวว่า "สมฺปนฺโต โยทยปฺริ" ตักมท
สนธิศัพท์ออกแล้วจะเป็น สมฺปนฺโต อโยทยํ ปฺริ หรือ สมฺปนฺโต อาโยทยํ ปฺริ

ท่านพุทธทศต มีความเห็นว่า โยทย มาจากคำว่าสุโขทัย ผู้เขียนเข้าใจว่าท่านตัก
มทสนธิ โยทย เป็น อาโยทย ซึ่งแยกสนธิได้เป็น อาย-อุทย คำว่า อาย ตามปทานุกรม
บาลีไทย อังกฤษ สันสกฤต ฉมบี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ แปลว่า กำไร
ความสุขความเจริญ^{๑๖๒} อาโยทย แปลว่า การเกิดขึ้นแห่งความสุข ความหมายเช่นเดียวกับ
กับสุโขทัยได้ ฉะนั้น ชื่อเมืองอาจหมายถึง อโยชยา หรือสุโขทัย ก็ได้

ข้อความในคาถากล่าวต่อไปว่า เมื่อท่านมาถึง "โยทยํ" แล้วได้อยู่ใน "ปรมราชา
ภิธานเนน มหาราเชนการิตะ ลงการามมหาวาเส"^{๑๖๓} กล่าวคือ "ในอวาสใหญ่ ชื่อลังกา
รามอันพระราชาทรงพระนามว่า บรมราชา ทรงโปรดฯ ให้สร้างแล้ว" คำว่า บรมราชา
นี้อาจเป็นเพียงพระนามยกย่องกษัตริย์พระองค์นั้นว่า เป็นพระราชาผู้ยิ่งใหญ่ หรืออาจเป็นพระ
นามเฉพาะ ถ้าเป็นพระนามเฉพาะก็ใกล้เคียงกับพระบรมราชาธิราช กษัตริย์อโยชยา ผู้ครอง
ราชสมบัติระหว่าง พ.ศ.๑๔๑๓ ถึง พ.ศ.๑๔๓๑

ตามประวัติศาสตร์กรุงสุโขทัยได้เสียเอกราชแก่กรุงศรีอยุธยาระหว่าง พ.ศ.๑๔๒๑
ถึง พ.ศ.๑๔๓๑ ในสมัยพระบรมราชาธิราชนี้ เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคต ใน พ.ศ.๑๔๓๑
แล้ว กรุงสุโขทัยจึงได้ตั้งตัวเป็นอิสระ

^{๑๖๒} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรมบาลีไทย อังกฤษ
สันสกฤต ฉมบีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓), หน้า ๑๒๓.

^{๑๖๓} ธรรมกถิติมหาสมาธิ, เรื่องเดิม, หน้า ๘๘.

และ พ.ศ.๑๕๓๑ อันเป็นที่พระบรมราชาธิราชสวรรคตก็ปรากฏในศิลาจารึกหลัก
ที่ ๕ วัดป่าแดงว่า ในปีนั้นพระธรรมกิตติเถระซึ่งไม่ปรากฏประวัติได้อยู่ที่สุโขทัย

เห็นได้ว่าศิลาจารึกหลักที่ ๕ ซึ่งกล่าวถึงประวัติพระธรรมกิตติมहाสวามีโดยเฉพาะ
ระยะเวลาที่ประวัติขาดหายไประหว่าง พ.ศ.๑๕๑๒ ถึง พ.ศ.๑๕๓๑ และขอความตอนท้าย
ของหนังสือ สหุขมมสังคโห ที่กล่าวว่า "สมปโต โยทย์ ปุริ ปฐมราชาเนน มหาราเชน
การิเต ลงการามมหาเวเส วสตา " ตลอดจนเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่ว่า สุโขทัย
เสียดเอกราชแก่อยุทธระหว่างพ.ศ.๑๕๒๑ ถึง พ.ศ.๑๕๓๑ ในรัชกาลพระบรมราชาธิราช
นั้น ศักราชตรงกัน ผู้เขียนจึงสันนิษฐานว่า พระธรรมกิตติมहाสวามีผู้รจนาคัมภีร์ สหุขมมสังคโห
เป็นพระภิกษุรูปเดียวกัน พระธรรมกิตติมहाสวามีในศิลาจารึกหลักที่ ๕

อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานนี้ ผู้เขียนได้อาศัยความตรงกันในเรื่องศักราชเป็น
สำคัญเท่านั้น จึงควรจะได้พิจารณาหลักฐานอื่นต่อไปด้วย

ในคัมภีร์เรื่องคัมภีร์ สหุขมมสังคโห แบ่งเป็น ๑๑ ประจําเขต

ประจําเขตที่ ๑ กล่าวถึง การสังคายนาครั้งที่ ๑

ประจําเขตที่ ๒ การสังคายนาครั้งที่ ๒

ประจําเขตที่ ๓ การสังคายนาครั้งที่ ๓

ประจําเขตที่ ๔ เรื่องพระเจ้าอโศกทรงส่งพระสมณไปเผยแผ่พระศาสนาในนานา
ประเทศ โดยกล่าวละเอียดเฉพาะ เรื่องพระมหินทเถระไปสู่ลังกา

ประจําเขตที่ ๕ เรื่องการสังคายนาครั้งที่ ๔ ในรัชกาลพระเจ้าเทวานัมปิยติสส

ประจําเขตที่ ๖ พระเจ้าวัฏฏคามินีอภัยทรงโปรดให้จารพระไตรปิฎกและอรรถกถา

ลงในใบลานเป็นอักษรสิงหล

ประจําเขตที่ ๗ ประวัติพระพุทธโฆษาจารย์

ประจําเขตที่ ๘ พระเจ้าปรักกรมพานูที่ ๑ พื้นฟูพุทธศาสนาในลังกา

ประจําเขตที่ ๙ เป็นคาถาตลอดบท ทานผู้รจนาคัมภีร์นัมมบทพยางค์ และตัวอักษรของพระ

ไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาว่ามีจำนวนเท่าใด แล้วกล่าวถึงคัมภีร์บาลีและฎุรจนา ๒๕ คัมภีร์

ปริจเฉทที่ ๑๐ กล่าวถึงความประสงค์ในการแต่งคัมภีร์นี้ คือ เพื่อบรรลุนิพพาน

ปริจเฉทที่ ๑๑ กล่าวถึง อานิสงส์ของการฟังธรรม

สัทหมฺสงฺคฺโหนึเป็นหนังสือภาษาบาลีที่นับว่าเก่าที่สุดที่พระเถระไทยเป็นฎุรจนา
การมีหนังสือพุทธศาสนาคงกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองแห่งศาสนา โดยเฉพาะ
ความเจริญด้านการศึกษาและความรู้พระไตรปิฎก และคัมภีร์ในพุทธศาสนาของคนในสมัยสุโขทัย

๔.๒.๘ วัตถุประสงค์ในการทำบุญ

การที่พระมหากษัตริย์ พระวงศานุวงศ์ ข้าราชการและประชาชนเอาใจใส่เรื่อง
การทำนุบำรุงพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ดังได้พรรณนามาแล้วนี้ นอกจากเกิดจากความเลื่อมใส
ศรัทธาอย่างแรงกล้า ซึ่งฝังแน่นในจิตใจและความต้องการที่จะให้พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง
ถาวรแล้ว คนในสมัยสุโขทัยยังใฝ่หวังให้ผลแห่งการทำบุญช่วยให้ความปรารถนาสัมฤทธิ์
ผลด้วย จากศิลาจารึกและเอกสารเท่าที่ปรากฏ ชาวสุโขทัยมีวัตถุประสงค์ในการประกอบกิจ
การเกี่ยวกับพุทธศาสนาต่าง ๆ กัน ๖ ประการ

วัตถุประสงค์ที่มีหลักฐานปรากฏมากที่สุด คือ ความมุ่งหวังให้ผลบุญนั้นช่วยให้ได้เกิด
ใหม่ทันสมัยของพระศรีอารยย์ ดังเช่น สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ ทรงสร้างวัดอโศกา-
ราม เพื่อขอให้โคสคัมภรรมอันประเสริฐของพระพุทธเมตไตรย อีกทั้งขอให้ข้าพเจ้าได้สะ
สมบุญสมภาคทั้ง ๓ ประคุดประทับตราไว้ ขอพระพุทธเมตไตรยพระองค์นั้น จงสรรเสริญยก
ของข้าพเจ้าในยามกลางที่ประชุมพุทธบริษัท"^{๑๖๔}

^{๑๖๔} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี
สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกหลักที่ ๔, หน้า ๕๖.

ในศิลาจารึกหลักที่ ๔๔ มีข้อความว่า "ส่วนเจ้าสุนทรผู้เป็นเจ้านั้นไซ้ ๗ หาก
เลิกศาสนาพระเจ้าทั้งนี้ขอจงไต่พันพระศรีอาริย์ไมตรีแล"^{๑๖๕}

ศิลาจารึกหลักที่ ๔๔ พ.ศ.๑๙๑๖ กล่าวถึงความประสงค์ของผู้จารึกว่า "หนังสือ
ผู้ชื่อเจ้าสามฝั่งโพธิ์เขียน ขแลขอไต่พัน พระพุทธศรีอาริย์ไมตรี"^{๑๖๖}

และศิลาจารึกหลักที่ ๔๕ พ.ศ.๑๙๕๕ มีข้อความว่า "ดูขาท่านทั้งหลายชวนชวายน
ทำในศาสนานี้ จะปรารณาพันศาสนาพระศรีอาริย์ไมตรีโพธิสัตว์ทุกชาติ"^{๑๖๗}

พระศรีอาริย์หรือพระศรีอาริย์เมตไตรยนี้ คือพระพุทธเจ้าองค์ที่ห้าของกัปนี้ จะ
เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตต่อจากพระสิทธัตถะแห่งศากยวงศ์ ใน จุกกวัตติ สหุณาสุตต ก
ว่าพระศรีอาริย์เมตไตรยนี้ จะประสูติในโลกนี้ เมื่อมนุษย์ชาติมีมาแล้วแปดหมื่นปี เชื่อกันว่า
ปัจจุบันพระองค์ทรงประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต ทรงพระนามว่า นาด การเคารพนับถือพระ
เมตไตรยเป็นคตินิยมอย่างมากในประเทศลังกาแค็โบราณ พระเจ้าชาตุเสนา ทรงถวาย
สักการะพระรูปของพระศรีอาริย์เมตไตรยนี้ พระเจ้าปรักรมพาทูที่ ๑ ทรงสร้างพระรูปของ
พระเมต ทรย ๓ องค์ พุทธศาสนิกชนทั้งหลายปรารณาที่จะได้พบพระศรีอาริย์เมตไตรย
เพื่อจะได้ฟังคำสั่งสอนของพระองค์อันเป็นทางนำไปสู่นิพพาน^{๑๖๘}

ฉะนั้น การที่คนในสมัยสุโขทัยมีความปรารณาที่จะได้เกิดในสมัยพระศรีอาริย์เมต
ไตรยนี้ เป็นเพราะความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาแบบลังกาที่ได้เข้ามาเผยแผ่ในเวลานั้น

๑๖๕

ประชุมศิลาจารึกหลักที่ ๓, หน้า ๕๕.

๑๖๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

๑๖๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

๑๖๘

G.P. Malalasekera, Dictionary of Pali Proper Name (London :
The Pali Text Society, 1960), pp. 660-662.

นอกจากจะมีความประสงค์ที่จะเกิดใหม่ในสมัยพระศรีอารียเมตไตรยแล้ว บ้างก็มิว่าวัตถุประสงค์ในการทำบุญ เพื่อส่วยชาติพระชาติเป็นพระพุทธรเจ้า นำสัตว์ข้ามสงสาร ดังเช่น พระมหาธรรมราชาลิไทยทรงอุปสมบท โดยมีพระราชประสงค์ว่า "อาตมาไม่ปรารถนา จักรพรรดิสมบัติ อินทรมบัติ พรหมสมบัติ ปรารถนาเป็นองค์พระพุทธรเจ้า นำสัตว์ทั้งหลายข้ามไตรภพนี้เทอญ"^{๑๖๘} และพระองค์ทรงปกครองบ้านเมืองด้วยศัพทราชธรรม ไม่ประหัตประหารชีวิตหรืออาชามาตราษฎ์ผู้ใดแม้แต่ศัตรู "เพื่อจัก... จุ่งเป็นพระพุทธร จุ่งจักเอาฝูงสัตว์ทั้งหลายข้ามสังสารทุกชน"^{๑๗๐} สมเด็จพระศรีศรัทธาราชจุลามาญีได้ออกบวชเพราะ "ปรารถนาเป็นพระพุทธร... จึงภิเษกกรมออกจากรัตนภูมิสพายบาตร"^{๑๗๑}

วัตถุประสงค์อีกประการหนึ่งคือ เพื่อได้บรรลุความหลุดพ้น ดังเช่น ในศิลาจารึกหลักที่ ๔๔ พ.ศ. ๑๘๑๖ พอยึดคณะใดทำบุญถวายสิ่งของเครื่องใช้แก่พระภิกษุสงฆ์โดยมีความปรารถนาว่า "ทำบุญทั้งนี้... ขออุกแกโสคาบัตติผลหมายเข้าไปในนิพพาน"^{๑๗๒}

นอกจากนี้ ยังมีการทำบุญในพุทธศาสนา เพื่ออุทิศบุญให้แก่ผู้ล่วงลับ เช่น พระมหาธรรมราชาลิไทยทรงกัลปนาบุญในการสร้างรอยพระพุทธรบาทที่เขาสุมนัญญุ แก่พระยาคำแหงพระราม พนมโสภาไคถวายสิ่งของเครื่องใช้แก่พระภิกษุสงฆ์ เพื่อ "ขอมือพ้อมแม่ ผีแม่เหมเทก ผู้เป็นเมีย อันเป็นอันคับแม่คน ไคขอมือพ้อมพี่ ยอมือพี่เออัย ยอมือลูกผีหลานผู้เถาญแกแห่งคนอันมาฝาก ผีตะโภ ขอมโสด"^{๑๗๓}

^{๑๖๘} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๕๕.

^{๑๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

^{๑๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๑๗๒} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑, หน้า ๕๕.

^{๑๗๓} _____ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๑๒๘.

บางคนก็ทำบุญเพื่ออุทิศผลบุญนี้ให้แก่ผู้อื่น เช่น เจ้าสุนทรในศิลาจารึกหลักที่ ๔๔ "กระทำบุญทั้งหลายนี้ไซ้ (กรรมนี้ใด) แก่แม่แก่พ่อแก่ญาติกาพันธุพงศ์ศา"^{๑๗๔} สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ทรงตั้งความปรารถนาว่า "อนึ่งทรัพย์สมบัติของข้าพเจ้าที่มีอยู่ จงเป็นประโยชน์แก่ผู้ยากจนทั้งหลาย"^{๑๗๕} และสมเด็จพระศรีสุริเยศวรมหาราช ทรงสร้างรอยพระพุทธรูปใน พ.ศ. ๑๙๙๐ เพื่อว่า "ถวายบุญกรรมนี้ ขอหมู่วิวาทที่มีปกติรักษาซึ่งแผ่นดินจึงมีความสุจริตรักษาแผ่นดินทั้งสิ้นโดยธรรมเถิด"^{๑๗๖}

และบางคนก็ทำบุญ เพื่อขอให้ผลบุญช่วยให้ความต้องการของผู้ทำเองประสบผลปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๔๔ พ.ศ. ๑๙๑๖ หลักเดียว เจ้าสุนทรขอให้ตนมีมีเป็นเศรษฐี มีทรัพย์สิ้นเงินของ มีพานะ เป็นคนรูปงาม ปากหอมและตัวหอม^{๑๗๗}

๔.๓ พระภิกษุสงฆ์สมัยสุโขทัย

บ้านเมืองในสมัยสุโขทัย นอกจากจะพร้อมด้วยวัดวาอาราม พระพุทธรูป พระพุทธรูป พระธาตุ พระศรีมหาโพธิ มีพระไตรปิฎก และหนังสือทางพุทธศาสนาทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาบาลีแล้ว ก็ยังพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์มีวัตรปฏิบัติเคร่งครัดและแตกฉานในพระไตรปิฎก

๔.๓.๑ การปกครองคณะสงฆ์

^{๑๗๔} _____ 'ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๕๔.

^{๑๗๕} _____ 'ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔, หน้า ๕๖.

^{๑๗๖} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๘๒.

^{๑๗๗} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๕๔.

ตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงเป็นต้นมา คณะสงฆ์มี ๒ คณะคือ คณะอรัญญวาสี และ คณะคามวาสี

คณะอรัญญวาสี ในประเทศลังกาหมายถึง สงฆ์ส่วนหนึ่งของคณะมหาวิหารผู้ใช้เวลาส่วนใหญ่วิปัสสนาบำเพ็ญเสวยรสแสวงหาความสงบในวัด ซึ่งตั้งอยู่ในป่าหรือในที่ห่างไกลจากเขตชุมชน เป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ คณะอรัญญวาสีเริ่มมีขึ้นครั้งแรกสมัยพระเจ้ามหานาค (ครองราชสมบัติระหว่าง พ.ศ. ๑๐๘๔ ถึง พ.ศ. ๑๑๐๒) แต่ในเวลานั้นเรียกว่าคณะ "คโปวนวาสี" มีวัดอยู่ในป่าด้านตะวันตกของเมืองอนูราชปุระ ต่อมาได้เปลี่ยนเรียกว่า "อรัญญวาสี" ในสมัยพระเจ้าอัครโคพิทที่ ๒^{๑๗๘} (ครองราชสมบัติระหว่าง พ.ศ. ๑๑๔๔ ถึง พ.ศ. ๑๒๐๔) คณะอรัญญวาสีนี้ได้รับความอุปถัมภ์อย่างมากในสมัยพระเจ้าปรักรมพาทูที่ ๑

ส่วนคณะคามวาสี หมายถึง คณะสงฆ์ผู้อยู่วัดในเมืองหรือในหมู่บ้าน สงฆ์คณะนี้ใช้เวลาส่วนใหญ่ศึกษาพระไตรปิฎกเป็นฝ่ายคัมภีร์ธุระคำว่า คามวาสีปรากฏในประเทศลังกาสมัยเดียวกับที่มีกริซคำ อรัญญวาสี คือในสมัยพระเจ้าอัครโคพิทที่ ๒ (ครองราชสมบัติระหว่าง พ.ศ. ๑๑๔๔ ถึง พ.ศ. ๑๒๐๔)

กล่าวโดยสรุป คณะอรัญญวาสี และคณะคามวาสีในประเทศลังกามีลักษณะแตกต่างกันที่สำคัญ ๒ ประการ คือ ต่างกันในเรื่องที่อยู่ สงฆ์ฝ่ายอรัญญวาสีอยู่นอกเขตที่ชุมชน สงฆ์ฝ่ายคามวาสีอยู่ในเขตที่ชุมชน และต่างกันในเรื่องวัตถุประสงค์ สงฆ์ฝ่ายอรัญญวาสีมุ่งการบำเพ็ญเพียรภาวนา เรียกว่า ฝ่ายวิปัสสนาธุระ สงฆ์ฝ่ายคามวาสีมุ่งศึกษาพระไตรปิฎก เรียกว่า ฝ่ายคัมภีร์ธุระ

คณะอรัญญวาสี และคณะคามวาสีในสมัยสุโขทัย มีลักษณะแตกต่างกับคณะอรัญญวาสี และคณะคามวาสีในประเทศลังกา ๓ ประการ คือ

^{๑๗๘} Malalasekera, Dictionary of Pali Proper Names (London : The Pali Text Society, 1960) V.I, p. 160.

ประการแรก ความแตกต่างระหว่างคณะอรหันต์วาสีและคณะคามวาสีในสมัยสุโขทัย เป็นความแตกต่างในเรื่องความเป็นมาเดิมของคณะสงฆ์ คณะอรหันต์วาสี คือ พระสงฆ์ฝ่าย ลังกา ส่วนคณะคามวาสี คือ คณะสงฆ์เดิมซึ่งมีอยู่ก่อนที่พระสมณฝ่ายลังกาจะเข้ามา มิได้จำกัดเหมือนอย่างในประเทศลังกาว่า คณะอรหันต์วาสีจะต้องอยู่วัดซึ่งตั้งในป่าหรือเขตที่ห่างไกล จากชุมชนและคณะคามวาสีอยู่วัดในเมือง ทั้งนี้มีหลักฐานทางโบราณคดีว่า พระสงฆ์ทั้ง ๒ คณะได้อาศัยอยู่วัดเดียวกัน และทำสังกรรมรวมกันโดยไม่มีแบ่งแยกดังที่ สมเด็จพระ พระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายในตำนานพุทธเจดีย์ว่า

ที่โบสถ์มาพระอุโบสถบรรพชาวัดซึ่งสร้างแต่ครั้งสุโขทัย
 แมจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ถ้าเป็นวัดหลวงมักทำโบสถ์
 ๒ แฉก ปักซ้อนกัน... พระเจ้าแผ่นดินทรงอาราธนาพระสงฆ์
 ลังกาให้ปลูกสีมาบรรพชาวัดหลวงซ้ำกันอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้ทำ
 สังกรรมได้ทั้งสงฆ์ฝ่ายเดิม และนิกายลังกาวงศ์ วัดใดที่
 ปลูกสีมาซ้ำแล้วจึงให้ปักสีมาเพิ่มขึ้น ๒ โบริเป็นสำคัญ โบสถ์
 ที่มีโบสถ์มา ๒ โบริจึงเป็นวัดหลวงเป็นพื้น^{๑๗๕}

การที่มีโบสถ์มาซ้อนกันดังกล่าวเป็นหลักฐานว่า พระสงฆ์ฝ่ายคามวาสีและฝ่ายอรหันต์

^{๑๗๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระ
 พุทธเจดีย์ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๓), หน้า ๑๑๑ - ๑๑๒.

วาสี่อยู่รวมกันภายในวัดหรือบริเวณเดียว และได้ทำสังฆกรรมรวมกัน^{๑๘๐} ถ้ามีการกำหนดที่อยู่ว่าสงฆ์ฝ่ายคามวาสีอยู่ในเมือง และสงฆ์ฝ่ายอรัญญวาสี อยู่ในป่า หรือนอกเมืองตามแบบลังกาแล้ว ย่อมไม่มีการทำใบสีมาซ้อน

ประการที่สอง ในสมัยสุโขทัย มีโคจำกักเหมือนอย่างในประเทศลังกาว่า พระสงฆ์ฝ่ายอรัญญวาสีเป็นฝ่ายวิมุตตนาชฺระ มุ่งบำเพ็ญเพียรภาวนา พระสงฆ์ฝ่ายคามวาสีเป็นฝ่ายคันถชฺระ มุ่งศึกษาพระไตรปิฎก เพราะปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ว่า พระสงฆ์ฝ่ายอรัญญวาสีมีความรู้ในพระไตรปิฎกแตกฉาน พอชวนรามคำแหงก็ทรงแสดงพระราชประสงค์ที่จะให้พระภิกษุทั้งหลายเอาใจใส่ศึกษาพระไตรปิฎกเหมือนอย่างพระสงฆ์ฝ่ายลังกา ดังมีข้อความในศิลาจารึกว่า "พระมหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรยหลวกกว่าปุครูในเมืองนี้"^{๑๘๑}

ประการที่สาม แม้ว่าในสมัยสุโขทัยจะมีคณะสงฆ์ ๒ คณะ แต่ไม่ปรากฏว่าคณะทั้งสองมีความขัดแย้งหรือรังเกียจกันดังที่ปรากฏในประเทศลังกาและพบว่า พระสงฆ์แต่ละคณะอยู่ตามลำพังในคณะของตน ไม่ยุ่งเกี่ยวทำสังฆกรรมร่วมกับคณะอื่น ต่างมีพิธีกรรมว่าคณะของตน

^{๑๘๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุขเล่ม ๓ (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๒. "อุโบสถก็คือ ปวารณาก็ดี สังฆกรรมก็ดี พระศาสดาทรงพระอนุญาตให้สงฆ์พร้อมเพียงกันทำ ความพร้อมเรียงจะพึงกำหนดควยอย่างไร นี้กล่าวไถงกายวากำหนดควยการอยู่ควยกัน ภิกษุอยู่ควยกันก็มากน้อยประชุมพร้อมกันทำทั้งหมด แต่เมื่อค้ำถึงปัญหาว่า ขอวาอยู่ควยกันนั้น หมายความว่าเพียงไร อยู่ในกุฎีเดียวกัน ในบริเวณเดียวกัน ในวัดเดียวกัน ในตำบลเดียวกัน หรือในเมืองเดียวกัน ยากที่จะกำหนดลงโดยส่วนเดียว นี้จะต้องกำหนดควยเขตที่หมายรู้กันอันเรียกว่าสีมา"

^{๑๘๑} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๐.

ประพาศิพระธรรมวินัยถูกต้องยิ่งกว่าคณะอื่น^{๑๔๒} ตรงกันข้ามคณะคามวาสีและอรัญญวาสีในสมัยสุโขทัยต่างอยู่รวมกันด้วยความปรองดองต่อกัน หลักฐานคือ ศีลาจารึกหลักที่ ๕ ว่า พ.ศ. ๑๙๔๕ พระภิกษุสงฆ์ทั้งคณะคามวาสีและคณะอรัญญวาสี รวมประชุมพร้อมกันเพื่อระงับอธิกรณ์เรื่อง พระสารีปุตตมหาเถร และพระพุทธรังสมมหาเถร "ออกโจทนาใส่อธิกรณ์" พระธรรมกิตติเถระ^{๑๔๓}

นอกจากนี้ในศิลาจารึกหลักที่ ๕๕ พระภิกษุสงฆ์ทั้งฝ่ายคามวาสีและฝ่ายอรัญญวาสีได้เข้าร่วมเป็นพยานในการทำสัตย์สาบานระหว่างกษัตริย์สุโขทัยและเจ้าเมืองนาน^{๑๔๔} นอกจากนี้จะเป็นหลักฐานว่า พระมหากษัตริย์ทรงทำนุบำรุงและยกย่องพระภิกษุสงฆ์ทั้งสองคณะเสมอมาแล้ว ยังได้แสดงให้เห็นว่า พระสงฆ์ทั้ง ๒ คณะนี้ไม่มีความรังเกียจในการทำกิจการใดกิจการหนึ่งร่วมกัน^{๑๔๕}

^{๑๔๒} คุยมที่ ๒, หน้า ๔.

^{๑๔๓} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๕๕ - ๑๕๖.

^{๑๔๔} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๔๕, ๖๐.

^{๑๔๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ตำนานคณะสงฆ์ประชุมเกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๔), หน้า ๑๖๘ - ๒๐๔, อธิบายเกี่ยวแก่การปกครองคณะสงฆ์หลังสุโขทัย สรุปได้ดังนี้

ในสมัยอยุธยา คณะสงฆ์ยังคงแยกการปกครองเป็นคณะ เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย แบ่งเป็น ๓ คณะ คือ

๑. คณะคามวาสีฝ่ายชาย มีสมเด็จพระอริยวงศาสจรรย์ราชาธิบดี อยู่วัดมหาธาตุ เป็นเจ้าคณะ คุแลคณะสงฆ์ส่วนกลาง และหัวเมืองฝ่ายเหนือ

๒. คณะคามวาสีฝ่ายขวา มีพระวันรัตอยู่วัดป่าแก้ว เป็นเจ้าคณะ คุแลคณะสงฆ์ส่วนกลาง และหัวเมืองฝ่ายใต้

ในการปกครอง คณะสงฆ์แต่ละคณะมีพระสังฆราชเป็นสังฆปริณายก มีหน้าที่และสิทธิในการปกครองดูแลคณะสงฆ์ของตนโดยเด็ดขาด ดังมีหลักฐานในศิลาจารึกหลักที่ ๕ พ.ศ. ๑๙๔๙ ว่า พระสังฆราชมีสิทธิและอำนาจที่จะตัดสินการกระทำใด ๆ ของสงฆ์ซึ่งผิดต่อพระธรรมวินัย

๓. คณะอรหันตวาสี มีพระพุทโธอาจารย์ อยู่วัดโบสถ์ราชเคหะเป็นเจ้าคณะ แบ่งเป็น ๓ ฝ่าย แต่ละฝ่ายมีพระครูดูแล คือ พระครูฝ่ายสมถวิปัสสนา ส่วนกลาง หัวเมืองฝ่ายเหนือ หัวเมืองฝ่ายใต้ พระครูเจ้าคณะรามัญ และพระครูเจ้าคณะลาว

ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แบ่งการปกครองเป็น ๔ คณะ คือ คณะกลาง ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส คณะเหนือ คณะใต้ และคณะอรหันตวาสี

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีคณะธรรมยุติเพิ่มขึ้นมาแต่ได้จัดรวมเข้ากับคณะกลาง

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนต้นรัชกาลคณะธรรมยุติแยกเป็นคณะหนึ่งจากคณะกลาง พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ. ๑๒๑) ทรงโปรดฯ ให้ "ตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" เนื้อความตามพระราชบัญญัตินี้ในมาตรา ๓ ว่า "ไม่เกี่ยวข้องนิการสงฆ์ กิจและลัทธิเฉพาะในนิการใดให้สังฆนายกนิกายนั้นบังคับบัญชาว่ากล่าวต่อไปตามเดิม ในมาตรา ๔ ยกตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ เจ้าคณะใหญ่ทั้ง ๔ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกฯ คณะกลาง และพระราชาคณะ ซึ่งเป็นเจ้าคณะของทั้ง ๔ คณะนั้นเป็นพระมหาเถรที่ทรงปรึกษาในการพระศาสนา และการปกครองสงฆ์มณฑลทั่วไปให้พระมหาเถรทั้ง ๔ ตำแหน่งนี้ประชุมกันเป็นเถรสมาคม ตัดสินกิจในส่วนพระศาสนลัทธิชาด ส่วนการปกครองสงฆ์บริษัท ไฉจ้ควางแบบอนุโลมตามวิธีปกครองพระราชอาณาจักร คือ มีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการหมวด บังคับบัญชาสงฆ์มณฑล ในมณฑลในเมือง และอำเภอ ตำบล ขึ้นต่อกันโดยลำดับ และกำหนดหน้าที่อธิการวัดและกิจ

คำสั่งของพระสังฆราชผู้ใดจะละเมิดมีใค^{๑๔๖} และในศิลาจารึกหลักที่ ๑๒ พ.ศ. ๑๙๗๑ ก็กล่าวถึงพระสุเมธังกรสังฆราชฝ่ายอรหันต์ว่า เป็นสังฆนายก เป็นใหญ่กว่าพระสงฆ์ทั้งปวง^{๑๔๗}

พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีอำนาจและหน้าที่ในการแต่งตั้งพระสังฆราช ดังเช่น พ.ศ. ๑๙๔๔ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ทรงประกาศแต่งตั้งพระธรรมกิตติเดร

การที่จะรักษาประโยชน์ของศาสนาของสงฆบริษัท ตลอดจนของพระอารามไว้โดยพิสดาร"

สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ใคตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ให้สมเด็จพระสังฆราชเป็นมหาสังฆปริณายกทั่วทั้งพระราชอาณาจักร แล้วแบ่งการปกครองเป็นส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค ส่วนกลางมีองค์การปกครอง ศึกษา เผยแพร่ และสาธารณูปการ การปกครองส่วนภูมิภาค แบ่งการปกครองเป็นภาค จังหวัด อำเภอ ตำบล วัด

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในปัจจุบัน เป็นไปตามพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ คือ สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นประธานมหาเถรสมาคม มหาเถรสมาคมแบ่งการปกครองเป็น เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล และเจ้าอาวาส

^{๑๔๖} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๕๖.

^{๑๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

เป็นพระบรมครูโลกดิลกตรคนสี่ลคนชวนวาสีธรรมกิตติสังฆราชามหาสวามีเป็นสังฆราชา
ของฝ่ายอรัญญวาสี^{๑๔๔} นอกจากนี้ในหนังสือนางนพมาศมีข้อความว่า

อนึ่ง โสภ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธาท่าน
บำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้ถาวรรุ่งเรือง ครอบงำ
พระทัยใไล้ในการพระราชกุศลต่าง ๆ บริจาคพระราชทรัพย์
แจกจ่ายสักการบูชาพระรัตนตรัยเป็นอาวาสถาน เป็นธรรม
ทาน เป็นสังฆทาน บุคคลิกทาน เป็นนิตยนิรันตรทุกวันนี้
เดือนมีมิไคชาด ทรงสถาปนาพระมหาเถรเจาญูธรรมโดย
ยั้งขึ้นสู่ที่สมเด็จพระสังฆราชามหาคณิศร เป็นประธานคามวาสี
อรัญญวาสี อริบตีสงฆ์ทั้งเจาฆาคณะโดยลำดับ^{๑๔๕}

น่าสังเกตว่า ตำแหน่งพระสังฆราชของฝ่ายคามวาสี และฝ่ายอรัญญวาสีนั้นเรียกชื่อ
ต่างกัน สังฆปริณายกฝ่ายคามวาสี เรียกว่า พระมหาสังฆราช อาทิ สมเด็จพระมหาเถร
สังฆราชรัตนวงศาจารย์ ตำแหน่งสังฆปริณายกของฝ่ายอรัญญวาสี เรียก ๓ อย่างคือ กอน
สมัยพระมหาธรรมราชาลิไท เรียกว่า มหาสวามี ไค้แก สมเด็จพระศรีสรรเพชญ์ราชกุมารี
ศรีรัตนดังกาที่ปมหาสวามี ผู้เป็นพระสังฆราชสมัยพระยาเลอไทย พระมหากษัตริย์องค์ที่ ๕
แห่งราชวงศ์พระร่วง ตั้งแต่สมัยพระมหาธรรมราชาลิไทเป็นต้นมา เรียกว่าพระมหาสังฆราชา
หรือ พระมหาสังฆราช แล้วมีคำว่ามหาสวามี หรือมหาสวามี นำหน้าหรือต่อท้ายชื่อ อาทิ
พระมหาสังฆราชาสุกุ่มมหาสวามี ในศิลาจารึกหลักที่ ๕๕ พ.ศ. ๑๙๖๗ พระบรมครูโลกดิลก
ตรคนสี่ลคนชวนวาสีธรรมกิตติสังฆราชามหาสวามี ในศิลาจารึกหลักที่ ๔๕ พ.ศ. ๑๙๔๕ /

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.

^{๑๔๕} นางนพมาศ, "นางนพมาศ," สถาปัตยกรรมและนางนพมาศ (พระนคร :
โรงพิมพ์สหกรณ์ขายส่งแห่งประเทศไทย, ๒๕๐๕), หน้า ๑๗ - ๑๘.

มหาสามี หรือ มหาสวามี เป็นสมณศักดิ์ของสังฆปริณายกในลังกาเฉพาะพระสมณ
ผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญในพระวินัยเป็นเลิศ^{๑๕๐} เมื่อไทยรับนับถือนิกายลังกาวงศ์ก็รับเอา
สมณศักดิ์ มหาสามีมาเป็นสมณศักดิ์ของสังฆปริณายกฝ่ายลังกาหรือฝ่ายอรัญญวาสีด้วย ก่อนสมัย
พระมหาธรรมราชาลิไท ได้ใช้ตามแบบของลังกาโดยตรง คือ มีแต่คำว่า มหาสามี ถึงสมัย
พระมหาธรรมราชาลิไท ได้ไข่มหาสามี และสังฆราชควบซ้อนกันไปเป็นการแสดงว่า เทียบ
๒ ตำแหน่งทรงกัน^{๑๕๑}

พระสังฆราชในสมัยสุโขทัยเท่าที่ปรากฏชื่อ มี ๗ พระองค์คือ

สมเด็จพระศรีสรรเพชญ์ราชจุลามาณีที่ปมหาสามีเป็นเจ้า ฝ่ายอรัญญวาสีสมัยพระบาเลอ

^{๑๕๐} Malalasekera, Dictionary of Pali Proper Names (London: the Pali Text Society, 1960) VII, P. 567.

^{๑๕๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องประติมากรรม
พระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป (พระนคร : โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหารบก, ๒๕๐๓), หน้า
๒๙๗ - ๒๙๘. ทรงอธิบายว่า ตำแหน่งสังฆราชมีขึ้นในประเทศไทยก่อน ใน พ.ศ. ๒๒๙๖
ลังกาได้รับแบบจากไทยไป ดังมีข้อความว่า "เมื่อปีเถาะ นพศก ๑๑๐๘ พ.ศ. ๒๒๙๐ สาม
เนตรสรณังกรทูลขอให้ทรงพระราชนครี เรื่องตั้งสังฆมณฑลในลังกาทวีปต่อไป พระเจ้าเกียรติ
ศิริราชสิงหะทรงพระราชนครีเห็นชอบด้วย จึงแต่งทูตานุทูตเข้าไปขอพระภิกษุสงฆ์ยังกรุง
สยามอีกครั้งหนึ่ง พระเจ้ากรุงสยามอันทรงพระนามว่า บรมธรรมิกะทรงอาราธนาพระภิกษุ
สงฆ์พระอุบาลีมหาเถรเป็นประธานส่งออกมายังลังกาทวีป พระอุบาลีกับพระสงฆ์สยามให้
อุปสมบทแก่สามเนตรลังกา มีสามเนตรสรณังกรเป็นต้น เมื่อวันเพ็ญ เดือน ๘ พระพุทธศาสนา
กาล ๒๒๙๖ ทรงกับปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๑๕ เมื่อสามเนตรสรณังกรได้รับอุปสมบทนั้น
อายุได้ ๕๕ ปี เมื่อพระอุบาลีมหาเถรถึงมรณภาพพระเจ้าเกียรติศิริราชสิงหะจึงทรงตั้งพระ
สรณังกรเป็นพระสังฆราชองค์แรก ตำแหน่งมหาสังฆปริณายกในลังกา แต่ก่อนมาไม่ได้เรียก
ว่าพระสังฆราช เอาแบบแผนในเมืองไทยไปตั้งครั้งนั้นพวกลังกาจึงนับว่าพระสรณังกรเป็น
พระสังฆราชองค์แรก"

ไทย พระมหากษัตริย์องค์ที่ ๕ แห่งราชวงศ์พระร่วง อยู่วัดโคกไม้ปรากฏ

พระเมธีงกรมมหาสังฆราช ฝ่ายอรัญญวาสี ครูของพระมหาธรรมราชาลิไท เป็นพระสมณชาวลังกา

พระสุนนมมหาสวามีสังฆราช ฝ่ายอรัญญวาสี พระอุปชฌาย์ของพระมหาธรรมราชาลิไท เมื่อพระองค์เสด็จออกผนวช พ.ศ. ๑๕๐๔ อยู่วัดป่ามะม่วง

พระมหาสังฆราชาสุกัญญา ฝ่ายอรัญญวาสี พระอุปชฌาย์ของพระมหาธรรมราชาลิไท เมื่อพระองค์เสด็จออกผนวชครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๑๕๒๗ อยู่วัดป่ามะม่วง

สมเด็จพระมหาเถรสังฆราชรัตนวงศาจารย์ ฝ่ายคัมภววาสี เป็นพระสังฆราชใน พ.ศ. ๑๕๓๕ รัชกาลพระมหาธรรมราชาธิราช อยู่วัดมหาธาตุ

พระบรมครูตีโลกกิลกิตรัตนศีลคนชววาสีธรรมกิตติสังฆราชมหาสามีเจ้า ฝ่ายอรัญญวาสี ได้รับแต่งตั้งเป็นพระสังฆราช เมื่อ พ.ศ. ๑๕๔๔ อยู่วัดป่าแดง

สังฆราชญาณรุจิรมหาเถร ฝ่ายคามวาสี เป็นพระสังฆราชใน พ.ศ. ๑๕๔๕ อยู่วัดโคกไม้ปรากฏ

พระสุเมธีงกรมสังฆราช ฝ่ายอรัญญวาสี เป็นพระสังฆราชใน พ.ศ. ๑๕๗๐ รัชกาลพระเจ้าสุริยวงศบรมपालมหาธรรมราชาธิราช อยู่วัดโคกไม้ปรากฏ

พระมหาสวามีศรีสังฆราชพระมหาเถรธรรมทัตตี ฝ่ายอรัญญวาสี เป็นพระสังฆราชในรัชกาลโคกไม้ปรากฏ ท่านเป็นพยานในการทำสัตย์สาบานระหว่างน้าพระยา และหลานพระยาในศิลาจารึกหลักที่ ๔๐. ไม่มีศักราช

นอกจากตำแหน่งสังฆราชแล้ว ตำแหน่งการปกครองคณะสงฆ์สำคัญอีกตำแหน่งคือเจ้าอาวาส

เจ้าอาวาสสมัยสุโขทัยตามที่มีชื่อปรากฏมี ๑๐ รูป คือ

พระมหากัลยาณเดร เจ้าอวาสวัดป่าแดง ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๐๒ ถึง พ.ศ. ๑๙๐๘

เจ้าสิทธิธรรมมหาเดร เจ้าอวาสวัดสองคม จังหวัดชัยนาท พ.ศ. ๑๙๑๖

มหาวันรัตนเดร เจ้าอวาสวัดทักษิณาราม พ.ศ. ๑๙๔๒

พระคณหังกรมมหาเดร พระปฐมุตตรมหาเดร พระเวสสุมหาเดร พระมงคลวิลาส
มหาเดร เจ้าอวาสวัดป่าแดง ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๓๑ ถึง พ.ศ. ๑๙๔๘

พระสรภังคเดร เจ้าอวาสวัดโคกโสกการาม พ.ศ. ๑๙๔๒

สมเด็จพระมหาศรีกิริติ เจ้าอวาสวัดศรีพิจิตรกัลยาราม พ.ศ. ๑๙๔๓

พระมหาเดรธรรมไตรโลกญาณทัสสี เจ้าอวาสวัดสรศักดิ์ พ.ศ. ๑๙๕๕

นอกจากพระสังฆราช และเจ้าอวาสแล้ว ยังมีปู่ครู เดร มหาเดร

ปู่ครู ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงว่า เป็นพระสงฆ์ฝ่าย
คามวาสี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า ปู่ครู ตรง
กับคำว่า พระครู พรหมณ ผู้สั่งสอนแบบแผนประเพณีฝ่ายพระราชอาณาจักร ตั้งแต่ครั้งขอม
ยังเป็นใหญ่ในประเทศนี้ เป็นการเอาศพรหมณมา เทียบตั้งสมณศักดิ์สงฆ์^{๑๕๒}

เดระ หมายถึง พระภิกษุผู้มีพรรษาครบ ๑๐ คำว่า เดระ แปลว่า ผู้หลักผู้ใหญ่
ในพระวินัยกำหนดว่า พระภิกษุแต่ชั้นพระเดระขึ้นไปจึงจะมีองค์สมบัติอาจปกครองผู้อื่นได้
คือ เป็นพระอุปัชฌายะ เป็นต้น

^{๑๕๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์
(พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรณาการ, ๒๔๖๖), หน้า ๘.

พระเถระ ซึ่งมีกล่าวในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย มี ๕ รูป คือ พระอโนมาทัสสีเถระ เป็นอาจารย์ของพระมหาธรรมราชาลิไท พระสรภังคเถระ เจ้าอาวาสวัดโสกการาม พระธรรมกิตติเถระ ฝ่ายอรัญญวาสี พุทฺธวังสเถระ และมหาอาริยะเถระ ฝ่ายคามวาสี ผู้เข้าร่วมประชุมระงับอหิงกรณใน พ.ศ.๑๘๔๘

ในตำนานมูลศาสนา กล่าวถึงพระสมณผู้เดินทางไปบวชเรียนที่นครพิน พร้อมกับพระสุนนมมหาสวามี มีพระสมณเป็นพระเถระ ๖ รูป คือ

พระปิยทัสเถระ เมื่อกลับมาสุโขทัยแล้วได้ไปเผยแผ่พุทธศาสนาแบบลังกาในเมืองอยุธยา

พระสุวณฺณคิริเถระ ไปอยู่ที่เมืองชะวา

พระสุชาตะเถระ พระเชมะเถระ พระสัทธาติสสะเถระ พระพุทธสาครเถระ ไปเมืองพินธุโลก

พระอานนทเถระ อยู่ที่วัดป่ามะม่วง กรุงสุโขทัย^{๑๕๓}

มทาเถร คือ พระภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าสิบขึ้นไป แต่ไม่มีกำหนดแน่ชัดว่ามากกว่าสิบพรรษาขึ้นไปทำอะไร ทั้งนั้นแล้วแต่จะเห็นสมควร

พระมหาเถร ในสมัยสุโขทัย เถาที่มีหลักฐาน มี ๒๕ รูป ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส ๔ รูป คงได้กล่าวแล้ว อีก ๒๑ รูปนั้น มีกล่าวถึงในหนังสือไตรภูมิพระร่วง และในศิลาจารึกหลักที่ ๕ วัดป่าแดง

^{๑๕๓} พระพุทธพุกาม และพระพุทฺธญาณ, ตำนานมูลศาสนา (เชียงใหม่ : นครพิงค์การพิมพ์, ๒๕๑๓), หน้า ๒๒๘ - ๒๒๙.

ในบานแผนกของหนังสือ ไตรภูมิพระร่วง ซึ่งพระมหาธรรมราชาลิไทย ทรงพระราช
นิพนธ์เมื่อ พ.ศ.๑๔๔๔ กล่าวว่า พระองค์ทรงศึกษาคัมภีร์พุทธศาสนาต่าง ๆ จากพระภิกษุ ๖
รูป เป็นพระเถระ ๑ รูป คือ พระอโนมาทสี่ลี นอกนั้นเป็นพระมหาเถรโตแก่ พระมหาเถร
ธรรมपाल พระมหาเถรสิทธิรัฐ พระมหาเถรพงษ์ พระมหาเถรปัญญาญาณทันต และพระมหา
เถรพุทธโฆษาจารย์^{๑๕๔}

ในศิลาจารึกหลักที่ ๕ กล่าวถึง พระมหาเถร ผู้เข้าร่วมประชุมระงับอธิกรณ์ ใน
พ.ศ.๑๔๔๕ ๑๗ รูป ฝ่ายคามวาสี ๑ รูป คือ พระไตรปิฎกมหาเถร ฝ่ายพระรูป ๒ รูปคือ
สมรศีมหาเถร สุโพชานนมหาเถร ฝ่ายอรัญญวาสี ๑๔ รูป คือ สุมงคลมหาเถร เขมมงคล
มหาเถร ธรรมโฆสมหาเถร ญาณคัมภีรมหาเถร สมณฑมมหาเถร สุริยามหาเถร รามรังษี
มหาเถร ธรรมเสนาบดีมหาเถร ปริญาชิกมหาเถร สุพรรณสยามมหาเถร ญาณเวลาสมมหาเถร
อานนมหาเถร และ อรรถญาณมหาเถร

๕.๓.๒ การศึกษาและวัดปฏิบัติถึงอสงสง

พระภิกษุสงฆ์ในสมัยสุโขทัยแตกฉานพระไตรปิฎกและมีวัดปฏิบัติเคร่งครัด

ในค่านความรู้เกี่ยวกับพระไตรปิฎกนั้น ในกรุงสุโขทัย พระภิกษุสงฆ์ศึกษาในสำนัก
ซึ่งตนเลื่อมใส คำว่า สำนัก เป็นคำซึ่งใช้ทางฝ่ายศาสนา ตรงกับคำว่าโรงเรียนหรือสถาบัน
คือมีการจัดสถานที่เรียนภายในวัดสำหรับพระภิกษุสงฆ์ในวัดนั้น และภิกษุจากวัดอื่นซึ่งมีความ
เลื่อมใสในการสอนของสำนักนั้น สำนักเรียนของพระภิกษุสงฆ์ตามที่มีชื่อปรากฏในศิลาจารึก
มี ๓ สำนัก คือ สำนักพระมหาธรรมราชา หมายถึงพระมหาธรรมราชาลิไทยผู้เสด็จออก
ผนวชอีกครั้งใน พ.ศ.๑๕๒๗ สำนักมหาเถรพุทธสาคร และสำนักมหาเถรอนุราช พระสมณชาว
ลังกา นางนพมาศก็ได้กล่าวถึงการศึกษาและสำนักเรียนของพระภิกษุสงฆ์สมัยสุโขทัยว่า

^{๑๕๔} พระญาลิไทย, ไตรภูมิพระร่วง (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา,
๒๕๐๖, พิมพ์ครั้งที่ ๒), หน้า ๑๒ - ๑๓.

อนึ่ง อันว่าพระกุลบุตรพุทธชินราชสังฆรัตนะ ความว่า
 อรัญญวาสี สิ้นทั้งมวล... ที่มีพระวรมหาอายุเป็นพระมหาเถร
 ทานรอบรู้ในข้อวัตรปฏิบัติ ก็ได้เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์สั่ง
 สอนภิกษุสามเณร มีอันเฒ่าเสกสังฆวิหาริกนั้บควยสับควยร่อย
 เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ พระภิกษุบางพระองค์ก็ทรงจำไว้ได้ซึ่ง
 พระองค์ก็มีพระวินัยปิฎกคัมภีร์หนึ่งบาง บางพระองค์ทรง
 ไว้ซึ่งพระสุตตันตปิฎก สี่สิบหาสิบพระสูตร ร้อยพระสูตร ยิ่ง
 กวาร์ร้อยพระสูตรก็มีบาง บางก็ทรงไว้ได้ซึ่งพระอภิธรรมปิฎก
 นับสิบถาวรบาง ยิ่งกว่าร้อยถาวรบาง^{๑๕๕}

และนอกจากจะศึกษาภายในประเทศแล้ว พระสมณบางรูปก็ได้เดินทางไปศึกษา
 เล่าเรียนในต่างประเทศ เช่น ในจีนกาลมาลิกกล่าวเรื่องพระสมณเถรเดินทางไปศึกษาพระ
 ธรรมวินัยในสำนักพระอุทุมพรมหาสวามีที่นครพิน^{๑๕๖} ในลัทธัมมสังคโต กล่าวว่ พระ
 ธรรมกิตติเถรเดินทางไปศึกษาพระธรรมวินัยในประ ทศลังกา เป็นเวลา ๑๐ ปี^{๑๕๗} และ
 ในศิลาจารึกหลักที่ ๑๑ ว่า สมเด็จพระศรีสรรเพชญ์ราชจุลามาณีที่ปมหาสวามีเป็นเจ้าก็ได้ไปศึก
 ษาที่ประเทศลังกาเป็นเวลา ๑๐ ปีเช่นกัน^{๑๕๘}

ส่วนในค่านวัตรปฏิบัตินั้น เป็นที่รู้จักกันดีว่าพระสมณในสมัยสุโขทัยมีวัตรปฏิบัติเคร่ง
 ครัดเป็นอย่างยิ่ง ศิลาจารึกที่กล่าวถึงพระภิกษุสงฆ์มักจะเน้นเรื่องวัตรปฏิบัติเป็นสำคัญ
 อาทิ ศิลาจารึกหลักที่ ๒ กล่าวถึงวัตรปฏิบัติของสมเด็จพระศรีสรรเพชญ์ราชจุลามาณีที่ปมหาสวามี

^{๑๕๕} นางนพมาศ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๑.

^{๑๕๖} รัตนปัญญาเถร, จีนกาลมาลิก, แปลโดย ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง
 มนวิฑูร (พระนคร : โรงพิมพ์สามมิตร, ๒๕๑๕), หน้า ๑๐๑.

^{๑๕๗} ขมมุขิติมหาสามินา, ลัทธัมมสังคโต (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : พุทธอุปถัมภ์
 การพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๘๖.

^{๑๕๘} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๑๗๘.

จารึกหลักที่ ๒๒ พ.ศ. ๑๙๑๒ กล่าวถึงพระมหาสมณเถรว่า "พระมหาเถรเป็นเจ้านั้น โสภ ปรกอบด้วยอิริยาบถอันดีมีอินทรีย์อันสันททานอกุณาม กรัตถัญญูตา กอรปด้วยปัญญา และศีลาจารบญุสมภาร"

และจารึกหลักที่ ๑๒ พ.ศ. ๑๙๙๐ สรรเสริญพระสุเมธังกรสังฆราชว่าเป็นผู้ "ประกอบด้วยคุณมีศีลอันดียิ่งแลปราศจากมลทินเป็นต้น"

วัตถุประสงค์ของพระภิกษุสงฆ์สมัยสุโขทัยตามที่กล่าวไว้ในศิลาจารึกนั้นได้เน้นว่าเป็นวัตถุประสงค์แบบพระสมณฝ่ายลังกา มีลักษณะสงบเสงี่ยมสำรวมกาย วาจา ใจ ตั้งมั่นในศีลบำเพ็ญเพียรภาวนาในป่า กระทำบุญเป็นนิจ มีความเมตตาปราณี ไม่โกรธแค้นผู้ใด มีการปฏิบัติต่อบุคคลต่าง ๆ อย่างเหมาะสม เช่น การปฏิบัติต่อพ่อแม่ ครู ผู้ใหญ่ พระอุปัชฌาย์และเพื่อสงฆ์และโคสังฆสนคนทั้งหลายให้ตั้งมั่นในศีลด้วย

๔.๔ ประเพณีเนื่องด้วยพุทธศาสนา

ประเพณีเนื่องด้วยพุทธศาสนาสมัยสุโขทัยตามที่กล่าวไว้ในศิลาจารึกหนึ่งสี่นางนพมาศ กล่าววเรียงลำดับตามเดือนจะมีดังต่อไปนี้

๔.๔.๑ พิธีสัมพัจฉรฉินท์

ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ไทยถือว่าเป็นวันสิ้นปี มีพิธีสัมพัจฉรฉินท์ หรือบางที่เรียกว่า พิธีตรุษสิ้นปี เพื่อความสวัสดิมงคลของบ้านเมืองและปราชญชน ในหนังสือนางนพมาศ กล่าวว มีการตั้งโรงพิธีในพระบรมมหาราชวัง ที่ มุมเมืองทั้งสี่ทิศ และในตำบลต่าง ๆ ทุกตำบล ในแต่ละโรงราชพิธีได้ตั้งพระพุทธรูปเป็นประธาน เจ้าพนักงานจัดเตรียมบาตรใส่น้ำมนต์ บาตรใสทราย และคายมงคล แล้วอาราธนาพระภิกษุสงฆ์ลัดเปลี่ยนกันสวดพระปริตรติดต่อกันตลอดสามวันสามคืน ตั้งแต่วันขึ้น ๑๑ ค่ำ ถึงวันขึ้น ๑๓ ค่ำ ประชาชนรับแจกคายมงคลรักษาผี และทั้งสวดพระปริตรด้วยสัจจะเคารพโดยตลอด วันขึ้น ๑๔ ค่ำ พระภิกษุสงฆ์สวด

พระรัตนสูตร^{๒๐๒} อฏฏานาฎิยสูตร^{๒๐๓} ทหารยงปีน ๑๐๘ นัคเพื่อขับภูตผีปีศาจ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันสิ้นปี มีการจัดเตรียมอาหารอันประณีต ไตรจีวรและเครื่องบริขารถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ แล้วจัดกระบวนแห่พระราชรถ ๕ กระบวน หมูทหารใส่เสื้อหมวกสีต่าง ๆ ถือธงและอาวฐ มีกองคนตรีประกอบด้วย กลองอินทเทวี แตรสังข์ฆ้องโหมก กังสดาล ฉาบและฉิ่ง เชิญพระพุทธรูปขึ้นตั้ง และอาราธนาพระภิกษุสงฆ์ขึ้นนั่งบนพระราชรถ ๕ กระบวน กระบวนแห่กระบวนหนึ่ง แห่รอบพระบรมมหาราชวัง อีกสี่กระบวนแห่ไปตามทองถนนรอบพระนคร พระสงฆ์ประพรมน้ำพุทมนต์ และไปรยทราญเพื่อความสวัสดิมงคล ประชาชนชายหญิงแต่งกายงดงามพากันเที่ยวดูกระบวนแห่นมัสการพระพุทธรูป มีมหรศพสมโภชเอิกเกริกทั่วทั้งพระนคร^{๒๐๔}

พิธีสัมพัจฉรฉินท์ หรือ พิธีตรุษสิ้นปีในสมัยสุโขทัยนี้ เป็นเทศกาลเนื่องในพุทธศาสนา ที่ทำสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชธิบายในพระราชพิธีสิบสองเดือนว่า พิธีนี้ทำขึ้นเพื่อสวัสดิมงคล และเป็นการระงับความกลัวภัยอันตรายของคนทั้งปวง บทสวดอฏฏานาฎิยสูตรเป็นคาถานมัสการพระพุทธเจ้า สวด

^{๒๐๒} เป็นพระสูตรหนึ่งในบทสวดเจ็ดตำนาน กล่าวถึงรัตนอันประณีตในพระพุทธพระธรรม และพระสงฆ์

กฎาคณวก, หน้า ๑๓๑.

^{๒๐๓} เป็นพระสูตรหนึ่งในบทสวดเจ็ดตำนาน กล่าวสรรเสริญพระรัตนตรัยและขอให้พระพุทธเจ้าป้องกันภัย ความเดือดร้อน โรคภัยไข้เจ็บ และความทุกข์ทั้งปวง

กฎาคณวก, หน้า ๑๓๕.

^{๒๐๔} นางนพมาศ, "นางนพมาศ" สุภาษิตพระร่วงและนางนพมาศ (พระนคร : โรงพิมพ์สุนทรภู่ขายส่งแห่งประเทศไทย, ๒๕๐๕), หน้า ๖๓- ๖๔.

เพื่อให้ผู้ที่มีความกลัวภัยนั้นในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มีใจมั่นคง ไม่หวาดหวั่นต่ออุปสรรคและภัยอันตราย ประพฤติกาย วาจา ใจ ด้วยความสุจริต การสวมนวมมงคลเพื่อเป็นเครื่องหมายว่ามงคลอันเกิดขึ้นด้วยการพึ่งสวดพระปริตรนั้น ตั้งอยู่ในคำผู้ฟังแล้ว ทรงพระราชปรารภว่า ประชาชนในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่ค่อยเข้าใจจุดหมายของพิธีกรรมสิ้นปีนั้นก็ถือกันว่าเป็นพิธีโลผี ผู้ที่เชื่อว่ามีผีก็ปฏิบัติอย่างงมงาย เช่น เตรียมหมันกับปูนตั้งไวขวางที่นอนสำหรับให้ผีญาติพี่น้องซึ่งตกใจเสียเป็น และถูกขับไล่ออกด้วยบทสวดอาถรรพณ์วิญญูตร์ เทียววิงหนึ่นใครรับมาเจ็บได้เอาหมันกับปูนทาแผล ส่วนที่ไม่เชื่อว่ามีผีก็หัวเราะเยาะผู้ที่เชื่อ^{๒๐๕} ผู้เขียนเห็นว่า อาจเป็นเพราะความเข้าใจจุดประสงค์ของพิธีกรรมสิ้นปีเปลี่ยนไปจากเดิม เป็นเหตุให้พิธีนี้สูญไป ไม่ดำรงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่งที่เราได้สูญเสียพิธีมงคลซึ่งมีคุณค่าและประโยชน์แก่ชีวิตและสังคม เพราะการปฏิบัติกิจสำคัญของประชาชนในพิธีนี้คือ การรักษาศีลและฟังสวดพระปริตรตลอด ๕ วัน ตั้งแต่วันขึ้น ๑๑ ค่ำ จนถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นการสอนคนให้ยึดมั่นในพระรัตนตรัย ประพฤติสุจริตทั้งกาย วาจา ใจ ไม่หวั่นย่อท้อต่ออุปสรรคหรือภัยอันตรายใด ๆ ที่จะเกิดขึ้นในชีวิตเป็นการสร้างความมั่นใจในการดำเนินชีวิตในปีต่อไป

๔.๔.๒ พิธีวิสาขบูชา

ครั้นถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ มีพิธีวิสาขบูชา ระลึกถึงวันซึ่งพระพุทธเจ้าทรงประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ในหนังสือนางนพมาศกล่าววว่า ในวันวิสาขบูชา พระมหากษัตริย์เสด็จนมัสการพระพุทธชินศรี พระพุทธชินราช และพระโลกนาถ ประชาชนต่างตกแต่งบ้านเรือนโรงเรือนอย่างสวยงาม มีการแขวนโคมไฟ และประดับบ้านเรือนด้วยดอกไม้บานาชนิดเพื่อบูชาพระรัตนตรัยตลอด ๓ วัน ๓ คืน ประชาชนต่างรักษาอุโบสถศีล ฟังพระธรรมเทศนา

^{๒๐๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน), หน้า ๑๘๒ - ๑๘๓.

ชักชวนกันถวายสลาก ภัตตาหาร สังฆทาน ข้าวบิณฑ^{๒๐๖} ยกชวงและผ้าบูชาพระสถูปเจดีย์
 บริจาคทรัพย์ช่วยเหลือคนยากจน คนกำพร้า คนชรา คนพิการ ปล่อยสัตว์สี่เท้าสองเท้า นาง
 นพมาศโคไพรรรณาดังบ้านเมืองสุโขทัยในวันวิสาขบูชา

อันพระมหานครสุโขทัยถึงวันวิสาขะนักขัตฤกษ์ครั้งใด
 ก็สว่างไปด้วยแสง ประทีปเทียน ดอกไม้เพลิง และสร้าง
 สลอลนควยของชายชงปรากฏไสวไปด้วยพวงดอกไม้กรองรอย
 หอยแฉวนหอมกลมไปควยกลิ่นสุคันธรสวรินทร์ เสมอสำเนียง
 พินพาทย์ของกลองทั้งทิวาราตรี มหาชนชายหญิงพากันกระทำ
 กองการกุศล เสมือนจะเผยแพร่ทานพิมานฟ้าทุกชั้น^{๒๐๗}

พิธีวิสาขบูชาไม่ปรากฏว่ากระทำในสมัยอยุธยา ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.
 ๒๓๖๐ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิธีวิสาขบูชา
 ขึ้น^{๒๐๘} และได้ปฏิบัติต่อมาจนถึงปัจจุบัน

๔.๔.๓ พิธีเข้าพรรษา - ออกพรรษา

ในเดือน ๘ มีพิธีเข้าพรรษา คือเป็นเวลาทีพระภิกษุสงฆ์อยู่ในที่เดียวซึ่งกำหนดเขต
 ไว้ตลอดเวลา ๓ เดือน ถ้ามีธุระจำเป็นก็จะต้องกลับมาภายใน ๙ วัน^{๒๐๙} ในสมัยสุโขทัย

^{๒๐๖} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๓ (พิมพ์ครั้งที่ ๔, พระนคร :
 โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๓), หน้า ๒๐๐. "ข้าวบิณฑน. ข้าวสุกที่บรรจุในกรวยใส่ไว้ใน
 พุ่มดอกไม้ ใช้ในการเซ่นบูชา"

^{๒๐๗} นางนพมาศ, เรื่องเดิม, หน้า ๘๖.

^{๒๐๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๔๖๙.

^{๒๐๙} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุขเล่ม ๒

(พระนคร : โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖) หน้า ๘๐ - ๘๖.

พระมหากษัตริย์และประชาชนรับเป็นธุระในการจัดเตรียมที่อยู่ถวายการสร้างวัดหรือกุฏิ ตลอดจน
จนกระทั่งเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ สำหรับพระภิกษุสงฆ์ในระหว่างจำพรรษา ดังมีข้อ
ความในหนังสือนางนพมาศว่า

ครั้นถึงเดือน ๘ ถึงนักขัตฤกษ์บูชาใหญ่ การพระ
ราชพิธีอาชาตมาศ พระวรมุตรพุทธชินโรลีในพระศาสนา
จะจำพระพรรษาเป็นมหาสันนิบาตทุกพระอาราม....
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงตรัสสั่งนายนักการให้จัดแจงตกแต่ง
เสนาสนะทุกพระอารามหลวง แลวทรงถวายบริวาร
สรง เป็นต้นว่าเตียงตั้งที่นั้งนอน เสื้อสาครลาภเป็น
สังฆทาน แลน่าวรรษาวาสสิกพัสตร์ สลากภัต คิลานภัต
ทั้งประทีปเทียนจำนำพระวรมหาบุรุษพระบรมธาตุ พระ
พุทธปฏิมากรพระปริยัติธรรมสิ้นไตรมาส ถวายรูปเทียน
ชวาลาน้ำมันตามใส่ประทีปแก่พระภิกษุสงฆ์ บรรดาสงฆ์
จำพระพรรษาในพระอารามหลวงทั้งในกรุงนอกกรุง
ทั่วถึงกันตามลำดับ ๒๑๐

✓ ในศิลาจารึกก็กล่าวตรงกับในหนังสือนางนพมาศว่า พระมหากษัตริย์ทรงรับเป็น
พระราชธุระในการเตรียมที่อยู่สำหรับพระภิกษุสงฆ์ อาทิ พ.ศ. ๑๕๐๔ พระมหาธรรมราชา
ลิไท ทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดป่ามะม่วงในบริเวณอรุณฤๅณิก ทางทิศตะวันตกของกรุงสุโขทัย แล้ว
ทรงอาราธนาพระมหาสวาสังฆราชจากเมืองนครพนมมาจำพรรษาที่วัดป่ามะม่วงนั้นใน พ.ศ. ๑๕๕๕
พระมหาธรรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ทรงพระราชทานที่ดิน แลวโปรดฯ ให้นายสรศักดิ์ สร้าง

เป็นที่จำพรรษาถวายแด่พระมหาเถรธรรมไตรโลกญาณทัสสี^{๒๑๑}

ส่วนประชาชน ในหนังสือนางนพมาศ กล่าวว่า ไคชักชวนกันสร้างพระอารามบอกบุญในหมู่บ้านมิตรให้ช่วยกันตกแต่งเสนาสนะ และจัดเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ถวายแด่พระภิกษุสงฆ์

ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ พระมหากษัตริย์โปรดฯ ให้ตั้งกระบวนเรือเชิญเทียนประทีปจําพรรษาลงเรือแห่ไปตามลำน้ำ ประโคมกลองแตรสังข์เป็นที่สนุกสนานน่าตื่นตาตื่นใจ เมื่อกระบวนเรือแห่ไปถึงพระอารามหลวงใด ชาวพนักงานก็เชิญประทีปเข้าไปในโรงอุโบสถจุดประทีปตามไวกุทุกพระอารามหลวงตลอดเวลา ๓ เดือนที่พระภิกษุสงฆ์จําพรรษา แม้ราษฎรทั้งหลายก็แห่เทียนจําพรรษาของตน จุดตามบูชาพระรัตนตรัยในวัดราษฎรตลอดเวลา ๓ เดือนเช่นกัน การแห่เทียนจําพรรษาของราษฎรนี้กระทำอย่างใหญ่โต ในหนังสือนางนพมาศว่า "เสียงพิพาทของกลองสนั่นไปทุกแห่งทุกตำบล เอ๊กเกริกด้วยประชาชนคนแห่คนดูทั้งทางบกทางน้ำเป็นมหานักชัตฤกษ์"^{๒๑๒}

ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ พระภิกษุสงฆ์ประชุมกันเข้าพรรษาในพระอุโบสถที่ทุกพระอาราม พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนิน ไปยังวัดมหาธาตุ พร้อมด้วยพระอัครชายา พระบรมวงศานุวงศ์ และประชาชน ทรงอุทิศถวายปัจจัยแด่พระภิกษุสงฆ์และสามเณร ในระหว่างที่พระภิกษุสงฆ์จําพรรษา พระมหากษัตริย์และประชาชนก็รักษาศีลอุโบสถ ศีลาจาริกหลักที่ ๑ ว่า "ผู้ทวามีศรัทธาในพระพุทธศาสนาทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน" ในหนังสือนางนพมาศกล่าว ประชาชนสมานานอุโบสถถือศีลแปด บางก็ถือปาฏิหาริยะปักช่อโบสถ์สิ้นวันตฤกษ์เดือน บาง

^{๒๑๑} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและ โบราณคดี
สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๔๔.

^{๒๑๒} นางนพมาศ, เรื่องเดิม, หน้า ๗๔.

บ้างก็สมทานเตมาสิกนิพัทธอุโบสถ คือรักษาศีลตลอดพระพรรษาสามเดือน บ้างก็ถือเอกมาสิกนิพัทธอุโบสถ คือ รักษาศีลตั้งแต่วันเพ็ญ เดือน ๑๑ ไปจนถึงวันเพ็ญเดือน ๑๒ บ้างก็สมทานเป็นอัมพมาสิกนิพัทธอุโบสถ คือ รักษาศีลทุกวันขึ้น ๑๕ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ บ้างก็รักษาอุโบสถเฉพาะวันพระ เดือนละแปดวัน บ้างก็สมทานเป็นปฏิชาตระโบสถ มีวันรับวันส่งเดือนหนึ่งรักษาศีลสิบเก้าวัน นอกจากการรักษาอุโบสถศีลแล้ว ก็ยังได้ฟังพระธรรมกถึกแสดงพระธรรมเทศนา และฟังพระภิกษุสงฆ์สวดพระปริตรทุกวันเป็นนิจตลอด ๓ เดือน

นอกจากนี้ นางนพมาศยังได้ประดิษฐ์นมดอกไม้ทองสำหรับบูชาพระรัตนตรัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปราน มีรับสั่งให้เรียกนมดอกไม้ในพระราชพิธีเข้าพรรษาว่า นมพระพรรษา^{๒๑๓} การทำนมพระพรรษาในสมัยสุโขทัยนี้ ได้ตกทอดมาถึงทุกวันนี้

ส่วนพิธีออกพรรษา ไม่มีกล่าวในหนังสือนางนพมาศ ในศิลาจารึกหลักที่ ๔ กล่าววา พ.ศ.๑๕๐๔ ในโอกาสพระราชพิธีออกพรรษา พระมหาธรรมราชาลิไททรงสร้างพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ประดิษฐานไว้ในวัดพระมหาธาตุ ทรงอุทิศพระราชทรัพย์และสิ่งของเครื่องใช้ถวายพระภิกษุสงฆ์เป็นพระราชกุศล ได้แก่ ทองหมื่นหนึ่ง เงินหมื่นหนึ่ง เบี้ย ๑๐ ล้าน หมากร ๒ ล้าน จีวร ๔๐๐ บาตร หมอนนึ่ง หมอนนอน เสื่อ เครื่องกระยาทาน และได้เสด็จฟังธรรมเทศนาทุกวันตั้งแต่ขึ้นค่ำหนึ่ง ถึง ๑๐ ค่ำ^{๒๑๔}

๔.๔.๔ พิธีกรานกรฐิน

หลังจากพิธีออกพรรษาแล้ว ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ กล่าวถึงพ่อขุนรามคำแหงเสด็จ

^{๒๑๓} นางนพมาศ, เรื่องเดิม, หน้า ๗๘ - ๘๑.

^{๒๑๔} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๕๘.

พระราชดำเนินไปกราบกรณ^{๒๑๕} ที่อรัญญิก พร้อมด้วยข้าราชการและประชาชน ทรงอุทิศ
พระราชทรัพย์เป็นจำนวนสองล้านเบี้ย มีข้อความในศิลาจารึกว่า

เมื่อออกพรรษา กราลกรณ^{๒๑๕} เดือนหนึ่งจึงแล้ว เมื่อ
กราลกรณ^{๒๑๕} มีพนมเบี้ย มีพนมหมาก มีพนมดอกไม้ มีหมอน
นั่งหมอนนอน บริวารกรณ^{๒๑๕} โยทานแล ปีแลญับล้าน ไป
สวดอุทิศกรณ^{๒๑๕} ถึงอรัญญิกพูน เมื่อจักรเข้ามาเวียงเวียง
กัน แดวอรัญญิกพูนเทาหัวล้านค่างคกคล้ายควยเสียง
พาทย์ เสียงพิณ เสียงเลื่อน เสียงขับ ใครจักมักเล่น
เล่น ใครจักมักหัว หัว ใครจักมักเลื่อน เลื่อน เมือง
สุโขทัยนี้มีสี่ปากประตูหลวง เทียนอุอมคนเสียดกันเข้า
คูทานเผาเทียน ทานเล่นไฟ เมื่อสุโขทัยนี้มีคังจักแตก^{๒๑๖}

ข้อความในศิลาจารึกข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นความเจริญรุ่งเรืองทางพระพุทธศาสนา
สมัยสุโขทัย ประชาชนเขารวมขบวนแห่พระกรณ^{๒๑๕} ไปฟังพระสวดอุทิศกรณ^{๒๑๕} ในอรัญญิกด้วยความ
พร้อมเพรียง เป็นขบวนแห่ใหญ่โตและสนุกสนาน พิธีกรณ^{๒๑๕} ไคกระทำสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

มีข้อสังเกตการใช้คำว่า กรานกรณ^{๒๑๕} ในสมัยสุโขทัยต่างจากความหมายในพระวินัย

^{๒๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

^{๒๑๖} เกษม บุญศรี, ประเพณีทำบุญเนื่องในพระพุทธศาสนา (พระนคร : โรงพิมพ์
คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๐๑. "กรณ^{๒๑๕}เป็นพระพุทธรูปที่พิเศษที่โปรดให้ทำเป็นการสงฆ์ เพื่อ
ขยายเขตจีวรกาลคือ การทำจีวรของภิกษุให้ยาวออกไป โดยปกติเขตทำจีวรของภิกษุมีระยะเวลา
เพียงท้ายฤดูฝนหนึ่งเดือนนับแต่วันออกพรรษา คือ ตั้งแต่วันแรก ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงวันเพ็ญเดือน
๑๒ รวมเวลา ๒๔ วัน ถ้าไคกรานกรณ^{๒๑๕}แล้ว เขตนั้นขยายออกไปตลอดฤดูหนาว"

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายความหมายของคำ "กรานกรฐิน"
ไว้ในหนังสือวินัยมุข เล่ม ๓ ว่า

กรฐิน เป็นสังฆกรรมอย่างหนึ่ง มีชื่อออกจากไม้สะติง
ที่ลาดหรือทางออกเพื่อชิงจิวรเย็บ...กรานกรฐินเป็นคำออก
จากกิริยาที่ลาดหรือทางไม้สะติงนั้น...กรานกรฐินนั้นใครจิวร
ผืนใดผืนหนึ่งได้ สงฆ์พร้อมใจกันยกให้แก่ภิกษุรูปหนึ่งเพื่อประ
โยชน์ ภิกษุผู้ได้รับผ้านั้นเอาไปทำเป็นจิวร แลวเสร์จในวัน
นั้นแล้ว มาบอกภิกษุผู้ยกผ้านั้นให้เพื่ออนุโมทนา^{๒๑๗}

เมื่อสมรวาสดวายจิวรหรือผ้านกรฐินแล้ว พระสงฆ์จะพร้อมใจกันยกผ้านกรฐินนั้น
ให้แก่ภิกษุรูปหนึ่ง เรียกว่า กรานกรฐิน

แต่คำว่า กรานกรฐิน ในสมัยกรุงสุโขทัยเท่ากับคำว่าทอดกรฐิน คำว่า กราน เป็นคำ
ภาษาเขมร แปลว่า ปลูก ลาด ทอด ผู้กรานกรฐินในศิลาจารึก คือ ประชาชนชาวสุโขทัย หรือ
"ผู้งทวยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา" มีใจพระภิกษุผู้รับผ้านกรฐินดังที่กล่าวในวินัยมุข

๕.๔.๕ พิธีกวณช้าวทิพย์

ในเดือนสิบมีพิธีกวณช้าวทิพย์ หรือ พิธีภัทรบพ คนทั้งปวงทำมธุปายาส และยากู
ถวายพระภิกษุสงฆ์ อุทิศส่วนกุศลผลบุญให้อาตมิกะผู้ล่วงลับ อวยในพระราชวัง ตกแต่งโรง
ราชพิธี ตั้งเตาและสิ่งของเครื่องใช้ นายนักการละหวนหลวงเก็บเกี่ยวกรรมศาสตร์ และรวง
ข้าวมาทำเป็นข้าวเม่าข้าวคอกส่งให้พนักงานฝ่ายเครื่อง นายพระโคกรัตนันนโคมาส่งเช่นกัน
วันขึ้น ๑๓ ค่ำ เป็นวันแรกของพระราชพิธีกวณช้าวทิพย์ สมเด็จพระอัครราชาทั้งสองพระองค์

^{๒๑๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุข เล่ม ๓

(พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๗๓.

เสด็จมายังโรงราชพิธี ทรงดูและสั่งให้ชาวเวรเครื่องทำข้าวมธุปายาส ซึ่งประกอบด้วยขัณฑ์พลกร น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำตาล นมเปรี้ยว นมสด เป็นต้น เมื่อกวนข้าวมธุปายาสเสร็จแล้ว ก็กวน เขายาคู ทำด้วยถั่ว งา ครรภสาลี น้ำมัน ขัณฑ์พลกร และน้ำตาลกรวด วันขึ้น ๑๔ ค่ำ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินยังวัดพระมหาธาตุ ทรงอังคาสมธุปายาส และยาคุแฉพระ เถรานุเถระ พร้อมทั้งเครื่องบริขารและยารักษาโรค ส่วนประชาชนที่มีโรนาก็เก็บเกี่ยวรวง ข้าวมาทำเป็นมธุปายาสยาคุถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ อุทิศผลบุญแก่ผู้ล่วงลับ ตั้งแต่วันภัทรมถ คือ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ ไปจนถึงสิ้นเดือน นางนพมาศพรรณาวัว การกวนข้าวทิพย์ของประชาชนนั้น

เอิกเกริกไปทุกบ้านทุกเรือน...ชนประชาชายหญิง

ชาวพระนครทุกตระกูล กระทำกองการกุศลด้วยมธุปายาส
ยาคุติดอกกันไปมีไฉชาควัน เป็นที่บันเทิงเริงริน คางคน
คางอุทิศส่วนกุศลบุญของตน ซึ่งได้กระทำด้วยน้ำจิตโสมนัส
ศรัทธาไปให้แก่โบราณญาติกาทั้งหลาย อันจุติไปกำเนิดใน
ภพต่าง ๆ มีปรตศุขชีวิเปรตนั้นเป็นคน^{๒๑๘}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายว่า การกวนข้าวทิพย์รับแบบมาจากพราหมณ์ แต่ก็อาจพิจารณาเหตุผลเหตุตามทางพุทธศาสนาได้ว่า การกวนข้าวมธุปายาส ไคเคาเงื่อนมาจากนางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาสแด่พระพุทธเจ้าก่อนที่พระองค์จะทรงตรัสรู้ ส่วนการกวนข้าวยาคุไคจากคัมภีร์ธรรมบทและมนโรดปุรณี ซึ่งกล่าวถึงเรื่องนายจุลกภาพนำข้าวสาลีที่กำลังทอง ผสมนมสดเนย น้ำผึ้ง น้ำตาลกรวด ถวายพระพุทธเจ้า และพระภิกษุทั้งหลาย ผลของการถวายช้ายาคูนี้เป็นเหตุให้ชาวในนาของนายจุลกภาพอุดมสมบูรณ์กว่าเดิม^{๒๑๙}

^{๒๑๘}นางนพมาศ, เรื่องเดิม, หน้า ๘๖.

^{๒๑๙}พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๖๑๘ - ๖๑๘.

การกวนข้าวทิพย์ในเดือนสิบนี้จะเลิกไปแต่เมื่อไร ไม่ปรากฏหลักฐาน แต่ปัจจุบันพิธีนี้ได้สูญไปจากประเพณีเนื่องด้วยพุทธศาสนาของไทยแล้ว

๔.๖ พิธีจองเปรียง

พิธีในพุทธศาสนาสมัยสุโขทัยอีกพิธีหนึ่งคือ พระราชพิธีจองเปรียง ในเดือน ๑๒

คำว่า จอง หมายถึง ผูก คล้อง^{๒๒๐} คำว่า เปรียง หมายถึง น้ำมันไขของวัว^{๒๒๑} การที่เรียกพระราชพิธีนี้ว่าจองเปรียง เพราะมีการแต่งโคมแขวน โคมลอย และเทียนซึ่งจุดในโคมนั้นทาด้วยน้ำมันไขของวัว เป็นการตามไฟด้วยน้ำมัน สักการบูชาพระมหาเกศาคู่จุฬามณีในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นางนพมาศได้ประดิษฐ์โคมลอยเป็นรูปดอกไม้ว่างามประหลาดกว่าที่ผู้อื่นเคยทำมา ดังมีข้อความว่า

และขานอภัยก็กระทำโคมลอยคิดตกแต่งโง้งงามประหลาดกว่าโคมพระสนมกำนัลทั้งปวง ซึ่งเลือกยกกาเกสรศรีต่าง ๆ ประดับเป็นรูปดอกไม้ทาบานกลีบ รับแสงพระจันทร์ใหญ่ประมาณเท่างระแหะลวนแต่พรรณดอกไม้ซ่อนสีสลบให้เป็นลวดลาย แลวก้อเอาผลพฤษชาติมาแกะจำหลักเป็นรูปมยุระคนานกวิหคหงส์ให้จับจิกเกสรบุปผชาติอยู่ตามกลีบดอกไม้ทาบเป็นระเบียบเรียงเรียงวิจิตรไปด้วยสีอมสดต่างควรจะทอดทัศนายิ่งนัก ทั้งเสียบแซมเทียนรูปและประทีปน้ำมันเปรียงเจือด้วยไขของพระโค^{๒๒๒}

^{๒๒๐} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๔๘๓, หน้า ๒๗๖

^{๒๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๗

^{๒๒๒} นางนพมาศ, เรื่องเดิม, หน้า ๕๓ - ๖๐

สมเด็จพระร่วงเจ้าทรงพอพระราชหฤทัย คำว่า สว่า ต่อแต่นั้นในวันเพ็ญเดือนสิบสอง
พระราชพิธีจองเปรียงให้ทำโคมลอยรูปดอกโกนุกุท ประเพณีนี้ได้ตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน เรียก
กันว่าพิธีลอยกระทง แต่เทียนกลางกระทงนั้นมีได้ทาคายผ่านไขข้อพระโคเหมือนอย่างสมัย
สุโขทัย

ในพิธีจองเปรียง พระมหากษัตริย์ เสด็จลงเรือพระที่นั่งถวายดอกไม้เพลิง บูชา
พระรัตนตรัยทุกพระอารามหลวงซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งน้ำทรงทอดผ้าบังสุกุลจีวรอุทิศพระราชกุศลแด่
พระภิกษุสงฆ์ ราษฎรทั้งหลายก็กระทำโคมลอย มีการมหรสพต่าง ๆ เป็นเวลา ๓ คืน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย